

Köprülüzâde Abdullah Paşa ve El Yazması Divanının Muhtevası

Köprülü-zâde ‘Abd Allāh Paşa and the Contents of his Poetry Book (Dīwān) in Manuscript Form

Orhan İyışenyürek

Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi

Arap Dili Eğitimi Anabilim Dalı

Assist. Professor, Necmettin Erbakan University Ahmet Keleşoğlu Faculty of Education

Department of Arabic Language Teaching

Konya, Türkiye

oiyisenyurek@erbakan.edu.tr orcid.org/0000-0001-9544-2781

Article Information/Makale Bilgisi

Article Types/Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 22 February/Şubat 2022

Accepted/Kabul Tarihi: 28 April/Nisan 2022

Published/Yayın Tarihi: 15 June/Haziran 2022

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June/Haziran

Volume/Cilt: 26 **Issue/Sayı:** 1 **Pages/Sayfa:** 23-44

Cite as/Atıf: İyışenyürek, Orhan. “Köprülüzâde Abdullah Paşa ve El Yazması Divanının Muhtevası [Köprülü-zâde ‘Abd Allāh Paşa and the Contents of his Poetry Book (Dīwān) in Manuscript Form]”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 26/1 (Haziran 2022): 23-44.

<https://doi.org/10.18505/cuid.1077165>

Plagiarism/İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı/Published by: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi/Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Orhan İyışenyürek).

Köprülü-zâde ‘Abd Allâh Paşa and the Contents of his Poetry Book (Dîwân) in Manuscript Form

Abstract: Studies on Arabic language and literature of the Ottoman Period generally focused on the Arabic language grammar and rhetoric education given by the Ottomans in madrasas. Ottoman scholars did, however, produce some works in the field of Arabic poetry. Efforts to unearth the studies carried out in the field of Arabic poetry and literature in the mentioned period have been increasing in recent years. In this study, Köprülü ‘Abd Allâh Paşa (d. 1148/1735), an Ottoman Paşa, and the content of his poetry dîwân were examined. ‘Abd Allâh Paşa is a poet and a Qur’ân recitation scholar who wrote an Arabic dîwân and belonged to the Köprülü family, which left its mark on the Ottoman administration for a period of time, serving both science and the state. ‘Abd Allâh Paşa is the grandson of Köprülü Mehmed Paşa (d. 1072/1661), the son of Köprülü-zâde Fâzil Muştafâ Paşa (d. 1102/1691), and the brother of Köprülü-zâde Nu’mân Paşa (d. 1131/1719). ‘Abd Allâh Paşa's grandfather, father and elder brother served as grand viziers. ‘Abd Allâh Paşa, who naturally received a good education in his childhood due to his family, held important state duties such as Istanbul District Governorship, dome vizier, marksmanship, governorship, pilgrimage emirate and chief commander. Adopting a fair administration style during his duties, the Paşa was appreciated by those under his rule and praised with poems by some poets. He benefited greatly from al-Azhar scholars during his governorship of Egypt and encouraged them to produce various works. He served as the chief commander in the Ottoman-Iranian wars during the first quarter of the 18th century and was martyred in one of these wars. Abd Allâh Paşa, like other Köprülü family members, set up a number of Islamic foundations (waqf). In addition to his literary works, he also produced scholarship related to the science of Qur’anic recitation. His dîwân (*Nuḥbat al-Ash’âr, al-Durriyyât*) is in manuscript form in various libraries. There has not been any research done on his dîwân which is still in manuscript form. ‘Abd Allâh Paşa wrote poems about some of the subjects dealt with in classical Arabic literature. As in traditional Arabic poetry, the poet treated emotions like love, longing, separation pain, and the physical characteristics of the beloved woman, reunion, begging, fidelity, sadness, tears, and reproach in the ghazals. Bringing a chaste and level of love to the agenda, the poet idealized the love of women by using some symbolic elements. The fact that some words used in old Arabic poetry are seen in his poems with ghazal content shows that the poet adheres to the traditional poetry content. In the couplets in which the theme of fakḥr is handled, the poet boasted about his family elders such as his father, grandfather and uncle, and was proud of the valor and courage he displayed on the battlefields. He uses themes such as confessing his helplessness in front of Allah, asking for forgiveness, asking for protection from the bad desires of the soul in his munâdjât poems, begged Allah to reunite with his beloved. He often provides various descriptions in his poems, of horses, swords, battlefields, nature, women, etc. Couplets containing advice such as avoiding sins, avoiding shameful actions, and advising acquisition of virtuous behaviors can be found in some of the poems. Lament poetry is another genre discussed in the dîwân. The poet, who lost his beloved Zübeyde Khānīm, the daughter of Shейkh al-Islām Fayḍ Allâh Efendi (d. 1115/1703), sang elegies about her. As in the traditional poetry form, the deep sadness felt after the deceased dominates the elegy poems in general. Remembering the beautiful features of the lost person and trying to endure the pain of her absence were the prominent emotions in his elegies. In his satirical poems, the poet criticizes the bad behavior of unqualified administrators, whom he frequently encounters as a result of his position as a public official. In his poems, bad behaviors such as oppressing the public, flattering, being lazy, indulging in wealth, drinking alcohol, and not caring about kinship relations were criticized. The theme of praise, which is one of the main subjects of Arabic poetry, also took place in the poems. In one of his poems, he praised Istanbul and expressed his longing for it. The wars that ‘Abd Allâh Paşa experienced near the end of his life, as well as the Adḥarbayḍjân expedition, were topics that he addressed in his poetry. Subjects such as describing the battlefield, heroism, humiliation of the enemies, the experiences of the war, rejoicing in the victory, and being proud are discussed in his poem about the capture of Tabrîz. Despite the fact that Arabic is not his mother tongue, ‘Abd Allâh Paşa, who is very good at reciting poetry in Arabic, has many poetry subjects in his diwan. This research is also expected to aid in the debunking of claims that Arabic died out during the Ottoman period.

Keywords: Arabic Language and Literature, Arabic Poetry, Ottoman Period, Köprülü ‘Abd Allâh Paşa, Dîwân.

Köprülüzâde Abdullah Paşa ve El Yazması Divanının Muhtevası

Öz: Osmanlılar Dönemi’nde Arap dili ve edebiyatı üzerine yapılan çalışmalar, genelde Osmanlıların medreselerde verdikleri Arap dili grameri ve belagat eğitimi üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak Osmanlı ilim adamlarının Arap şiiri alanında da bazı eserler ortaya koydukları görülmektedir. Söz konusu dönemde Arap şiiri ve edebiyatı alanında yapılan çalışmaların gün yüzüne çıkarılma çabaları son yıllarda artarak devam etmektedir. Bu çalışmada, bir dönem Osmanlı idaresine damgasını vurmuş hem ilme hem de devlete hizmet eden Köprülülüler sülalesine mensup, Arapça bir divan telif etmiş bir şair, bir kıraat âlimi ve bir Osmanlı Paşası olan Köprülüzâde Abdullah Paşa (öl. 1148/1735) ve onun şiir divanının muhtevası incelenmiştir. Abdullah Paşa, Köprülü Mehmed

Paşa'nın (öl. 1072/1661) torunu, Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın (öl. 1102/1691) oğlu, Köprülüzâde Nûman Paşa'nın (öl. 1131/1719) kardeşidir. Abdullah Paşa'nın dedesi, babası ve ağabeyi sadrazamlık yapmışlardır. Ailesi sebebiyle doğal olarak çocukluğunda iyi bir eğitim alan Abdullah Paşa, İstanbul Kaymakamlığı, kubbe vezirliği, nişancılık, valilik, hac emirliği ve seraskerlik gibi önemli devlet görevlerinde bulunmuştur. Görevleri süresince adil bir idare tarzı benimseyen Paşa, yönetimi altındakiler tarafından takdir edilmiş, bazı edebiyatçılar tarafından şiiirlerle methedilmiştir. Özellikle Mısır valiliği döneminde Ezher ulemasından istifade etmiş ve onları çeşitli eserler vermeye teşvik etmiştir. 18. Yüzyılın ilk çeyreğinde bozulan Osmanlı-İran ilişkileri sonucunda yapılan savaşlarda serasker olarak görev yapmış ve bu savaşlardan birinde şehit düşmüştür. Köprülüler ailesinin diğer üyelerinde olduğu gibi Abdullah Paşa'nın da çeşitli vakıf eserleri vardır. Devlet görevlerinin yanı sıra kıraat ilmi ile ilgili eserler ve edebî ürünler de ortaya koyan Abdullah Paşa'nın divanı (*Nuḥbetü'l-eş'âr, ed-Dürriyyât*) çeşitli kütüphanelerde yazma halinde bulunmaktadır. El yazması halindeki bu divan üzerine yapılmış bir çalışmaya rastlanmamıştır. Abdullah Paşa, divanında klasik Arap edebiyatında ele alınan konuların bir kısmı hakkında şiiirler söylemiştir. Divanda en fazla gazel türünde şiiirler olduğu dikkat çekmektedir. Şair gazelerde, geleneksel Arap şiiirinde olduğu gibi, aşk, özlem, ayrılık acısı, sevgilinin fiziksel özellikleri, vuslat, yalvarma, vefa, hüzn, gözyaşı, sitem gibi duyguları işlemiştir. İffetli ve seviyeli bir aşkı gündeme getiren şair, sembolik bazı unsurları kullanarak kadın sevgisini idealize etmiştir. Eski Arap şiiirinde kullanılan bazı kelimelerin gazel içerikli şiiirlerinde görülmesi şairin geleneksel şiiir içeriğine bağlı kaldığını göstermektedir. Faḥr temasının işlendiği beyitlerde ise şair, babası, dedesi, amcası gibi aile büyükleriyle övünmüş, savaş meydanlarında ortaya koyduğu yiğitlik ve cesaretle gururlanmıştır. Münacat şiiirlerinde, Allah'ın karşısında acizliğini itiraf etme, başışlanma dileme, nefsin kötü arzularından korunmayı talep etme gibi temaları kullanan şair, kendisini sevgiliye kavuşturması için Allah'a yalvarmıştır. Şiiirlerinde sıklıkla çeşitli betimlemeler yapan şair, at, kılıç, savaş meydanı, tabiat, kadın vb. hususları tasvir etmiştir. Bazı şiiirlerde, günahlardan sakınmak, utanılacak eylemlerden uzak durmak, erdemli davranışlara sahip olmayı öğütlemek gibi nasihat içerikli beyitler yer almıştır. Divanda ele alınan diğer bir tür mersiyedir. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin (öl. 1115/1703) kızı olan çok sevdiği Zübeyde Hanım'ı kaybeden şair onun hakkında mersiyeler söylemiştir. Geleneksel şiiir formunda olduğu gibi ölen kişinin ardından hissedilen derin üzüntü mersiye şiiirlerinin geneline hâkim olmuştur. Kaybedilen kişinin güzel özelliklerini hatırlamak ve yokluğunun verdiği acıya katlanmaya çalışmak mersiyelerinde öne çıkan duygular olmuştur. Şair, hiciv temasını işlediği şiiirlerinde, devlet adamı vasfı sebebiyle sık sık karşılaştığı liyakatsiz yöneticilerin yaptığı yanlış davranışları eleştirmektedir. Şiiirlerinde, halka zulmetmek, dalkavukluk yapmak, tembel olmak, zenginlikle şırmarmak, içki içmek, akrabalık ilişkilerini önemsememek gibi kötü davranışlar yerilmiştir. Arap şiiirinin temel konularından biri olan methiye teması da şairin şiiirlerinde yer almıştır. Bir şiiirinde İstanbul'u methederek ona olan hasretini dile getirmiştir. Abdullah Paşa'nın ömrünün sonlarında yaşadığı savaşlar ve Azerbaycan seferi şiiirlerinde ele alınan bir diğer konu olmuştur. Tebriz'i zapt etmesini anlattığı şiiirinde savaş meydanını tasvir, hamaset, düşmanların küçük düşürülmesi, savaşta yaşananlar, galibiyete sevinmek ve gururlanmak gibi konular işlenmektedir. Ana dili Arapça olmamasına rağmen Arapça şiiir söyleme konusunda gayet başarılı olan Abdullah Paşa'nın divanında belli başlı şiiir konuları bulunmaktadır. Bu tür araştırmaların Osmanlılar döneminde Arapçanın çöküşü yaşadığı iddialarına karşı yapılan çalışmalara da katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Edebiyatı, Arap Şiiiri, Osmanlı Dönemi, Köprülüzâde Abdullah Paşa, Divan.

Giriş

Osmanlıların Arap diline verdikleri katkı ve onu, konuşulduğu coğrafyanın dışına ilim dili olarak taşımaları konusunda yaptıkları çalışmalar, günümüzde ilim ve edebiyat dünyasında hemen her insaf sahibi araştırmacı tarafından dile getirilen bir hakikattir. Osmanlıların dine verdikleri önem dini ilimlere de yansımıştır. Özellikle de Kur'ân dili Arapçanın öğrenilmesi ve öğretilmesine gayret sarf edilmiş, medreselerde verilen Arap dilinin gramer yönünü merkeze alan eğitim, buralardaki eğitim-öğretim faaliyetlerinin en önemli aşamalarından birini oluşturmuştur. Söz konusu dönemde Arapçayı öğrenerek bu dil ile eserler ortaya koymak, her ne kadar ilimle uğraşan hoca ve talebe gibi ilim ehli insanların işi olsa da yöneticiler arasında da Arap diline ilgi duyan ve bu dil ile eserler telif eden şahıslar yetişmiştir.

Osmanlı Dönemi'nde Arap diline ve edebiyatına ilgi duyan şahıslardan biri de Köprülüzâde Abdullah Paşa'dır. Abdullah Paşa'nın hayatı, devlet idaresi ve seferlerle geçmiştir. İlimi sınıfından olmayan bir Türk asker olarak Arapça şiiirler yazması ve bu alana katkı sağlayacak kadar Arap edebiyatına vâkıf olması bir hayli ilginçtir. Paşa'nın bazı şiiirleri, kendi çağdaşı başka bir âlim tarafından da şerh edilmiştir. Dolayısıyla Türklerin Arap dili ve edebiyatına ne ölçüde katkı verdiklerini tespit edebilmek için Osmanlı döneminde yapılmış bu tür çalışmaları ortaya çıkarmak bir önem ve hatta bir zorunluluk arz etmektedir. Abdullah Paşa'nın yazma halindeki divanının muhtevası hakkında yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. Bu durum, çalışmamıza önem kazandıran bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

1. Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Hayatı

Abdullah Paşa, Osmanlı tarihinde meşhur Köprülüler sülalesine mensup bir şahıstır. Doğum tarihi belli değildir. Ağabeyi Numan Paşa 1675 civarında doğduğuna¹ göre 1676-1680 arasında doğduğu yönünde tahmin yürütülebilir.² Künyesi Ebu Nâile'dir.³ Şehit Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa'nın (öl. 1102/1691) ortanca oğlu, Köprülü Mehmet Paşa'nın (öl. 1072/1661) da torunudur. Annesi tarafından nesebi Osmanlı hanedanına dayanmakta ve annesine de Hanım Sultan diye hitap edilmektedir.⁴ Kardeşleri Lübâbe Hanım (öl.1130/1718), Vezir Numan Paşa (öl. 1131/1719) ve Esad Paşa'dır (öl. 1139/1726).⁵ Abdullah Paşa 1113/1702 yılında vezir olmuş, vezir olduktan sonra Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin (öl. 1115/1703) kızı Zübeyde hanımla evlenerek onun damadı olmuştur.⁶

Abdullah Paşa Arapçaya dair ilimleri bilen,⁷ hafız,⁸ özellikle de Kur'ân kıraatinde ihtisas sahibi⁹ (muğri),¹⁰ şeriata bağlı dindar ve saygın bir kişidir. Mısır valiliği döneminde yasadışı ve gayri meşru işlerin yapıldığı yerleri ve meyhaneleri kapatmış,¹¹ buralardan gelen gelirler yerine devlet görevlileri için başka düzenlemeler yapmış ve bunu yazılı hale getirmiştir. Bu emirnamede bu gibi yerlerin tekrar açılmasına sebep olanlara lanet edilmiştir.¹²

İlim sahibi olan babasının gözetiminde diğer iki kardeşi gibi iyi bir eğitim alan Abdullah Paşa,¹³ hem ilmi hem de askerî yönden devlete hizmet etmiş âlim ve şair bir vezirdir. Hayatı boyunca ilim ve edebiyatla meşgul olmuş, yüksek zekâsıyla tanınmıştır.¹⁴ Siyasi ve idari görevleri olmasına rağmen ilimle meşgul olmayı ihmal etmemiştir. Özellikle kıraat ilmine büyük ilgi duymuştur. Akıllı, olgun, cesur,¹⁵ tedbirli, adil ve mücahit bir kişiliktir.¹⁶ Zâdegân (soylular) sınıfından olduğu için iyi bir eğitim almış, karşılaştığı bazı zorlukları kolayca atlatmıştır. Valilik ve kumandanlık görevleri sebebiyle çok seyahat etmiştir. Bursalı Mehmed Tahir Efendi'nin (öl. 1343/1925) ifadesiyle, "kılıcı ve kalemiyle hizmetleri geçen âlim vezirlerdendir."¹⁷

¹ Abdülkadir Özcan, "Köprülüzâde Numan Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/265; Abdullah Akyüz, *Osmanlı Kıraat Alimleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 136-137.

² Kemal Erkan, *Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi (N.1146-Z.1147) Tasnif-Özet-Transkripsiyon* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 7; "Köprülüzâde Abdullah Paşa", *Türk Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1975), 22/293. Bu kaynakta şehit olduğunda 60'ın üzerinde olduğu belirtilmiştir. Bu durumda doğum tarihi 1674-1675 civarında olmakta ve ağabeyi Numan Paşa'nın doğum tarihi ile çelişmektedir. Batılı bir kaynak doğum tarihini 1685 olarak vermektedir. Bk. Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), 4/1392.

³ Mehmet Tâhir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i 'Âmire, 1333), 1/364. Bu künye Nâile isminde bir kızının olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Bk. Erkan, *Şark Seferi Mühimmesi*, 19.

⁴ Behcetî Seyyid İbrahim Efendi, *Silsiletü'l-âşafiyye fi'd-devleti'l-ħakaniyyeti'l-Osmaniyye (Tarih-i Sülâle-i Köprülü)* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Ahmed Paşa, 212), 190a; Mehmet Fatih Gökçek, *Behcetî Seyyid İbrahim Efendi "Târîh-i Sülâle-i Köprülü" (Transkripsiyon ve Tahli)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 309.

⁵ Yusuf Sağır, *Osmanlı Arşiv Belgelerine ve Vakfiyelerine Göre Köprülü Ailesi Vakıfları* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 245.

⁶ Behcetî, *Silsiletü'l-âşafiyye* (Ahmed Paşa, 212), 190b; Gökçek, *Târîh-i Sülâle-i Köprülü*, 309; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 4/23; Abdullah Develioğlu, *Büyük İnsanlar Üçbin Türk ve İslam Müellifi* (İstanbul: Yayıncılık Matbaası, 1973), 17.

⁷ Muhammed Seyyid Kılânî, *el-Edebu'l-Mısrî fi zillî'l-ħukmi'l-'Usmânî* (Kahire, Trablus, Londra: Dâru'l-Fercânî, 1984), 179.

⁸ Behcetî, *Silsiletü'l-âşafiyye* (Ahmed Paşa, 212), 189b; Mehmet Fatih Gökçek, *Behcetî Seyyid İbrahim Efendi "Târîh-i Sülâle-i Köprülü" (Transkripsiyon ve Tahli)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 11, 3, 309. Ayrıca bk. Erkan, *Şark Seferi Mühimmesi*, 7.

⁹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/364; Ahmet Gökdemir, "Köprülü Ailesinin Kur'ân Eğitimi Ve Kıraatine Katkıları", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2018), 349.

¹⁰ Behcetî, *Silsiletü'l-âşafiyye* (Ahmed Paşa, 212), 189b; Gökçek, *Târîh-i Sülâle-i Köprülü*, 309.

¹¹ Abdurrahman b. Hâsen Burhanuddin el-Cebertî, *Târîhu 'acâibi'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-aħbâr* (Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Mısrîyye, 1998), 1/248, 299; Mustafa b. Muhammed eş-Şafevî el-Ķal'âvî, *Şafvetü'z-zemân fi men tevellâ 'alâ Mısr min emîrin ve sultân* (İskenderiyye: Dâru'l-Marifeti'l-Cem'iyye, 2006), 232, 234; Mîhâil Şârûbîm, *el-Kâfi fi târihi Mısrâ'l-ħadîm ve'l-ħadîs* (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 2004), 3/181.

¹² Cebertî, *'Acâibi'l-âsâr*, 1/248.

¹³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/434.

¹⁴ Behcetî, *Silsiletü'l-âşafiyye* (Ahmed Paşa, 212), 190a.

¹⁵ Şemseddin Sâmî, "Köprülüzâde Abdullah Paşa", *Ķâmûsu'l-a'lâm* (İstanbul, 1314), 5/3909; Ali Emîrî Efendi, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018), 312.

¹⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1/81.

¹⁷ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/364; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 1/81.

Bir Divan Edebiyatı şairi olan Paşa'nın kâtibi¹⁸ Hâmî-i Âmidî şiiirlerinde dönemin olaylarına değinmiş ve bu meyanda şiiirlerinde Paşa'dan sitayişle söz etmiştir. Âmidî'nin Abdullah Paşa'nın Azerbaycan savaşlarını ve Tebriz'in fethini anlatan 375 beyitlik “üzre” redifli Osmanlıca bir kasidesi vardır. Ayrıca şair, bu kasidede ve başka kasidelerde¹⁹ Abdullah Paşa'nın adalet, cesaret, cömertlik ve kahramanlıklarından bahsetmiştir. Bunun üzerine Paşa, Âmidî'yi dünyada bir daha ihtiyaç yüzü görmeyecek şekilde ihsanlara gark etmiştir.²⁰ Bu davranışıyla Paşa, klasik Arap ve Divan edebiyatı kültüründe olduğu gibi devlet görevlilerinin şairlere ihsanda bulunma âdetini uygulamış olmaktadır.

Feyzullah Efendi gibi devrin siyasetinde son derece nüfuz sahibi bir şeyhülislamın damadı olması ve Köprülüler sülalesine mensup olması hasebiyle kubbe vezirliği,²¹ nişancılık, sadrazamlıktan sonra 1114/1703 yılında²² birinci mevki kabul edilen İstanbul kaymakamlığı,²³ sancakbeyliği, muhtelif valilikler, beylerbeylik, muhafazlık, hac emirliği ve serdarlık gibi görevlerde bulunmuştur. Hanya, Sakız, Sivas, Trabzon, Rakka (Urfa), Musul, Kudüs, Mısır, Erzurum, Konya, Diyarbakır, Tebriz, Van vb. pek çok yerde farklı görevler yapmıştır.²⁴ III. Ahmed zamanında Şark Seraskeri olarak tayin edilmiştir. Bu görevdeyken İranlılarla yapılan Arpaçayı Meydan Muharebesi'nde Nadir Şah ordularına karşı savaşırken mağlup olmuş ve 18 Muharrem 1148/10 Haziran 1735²⁵ tarihinde şehit düşmüştür.²⁶ Abdullah Paşa'nın tedbirsizliğinin ve ihmalkârlığının bu mağlubiyete sebep olduğu bildirilmektedir.²⁷

2. Eserleri

Abdullah Paşa, bir devlet adamı ve asker olarak ömrünü devlete hizmetle geçirmiş, farklı coğrafyalarda çalışmış, doğu cephesinde pek çok sefere katılmış ve bazılarını kumanda etmiştir. Bununla birlikte ilme ve edebiyata merakı sebebiyle bu kadar meşguliyet arasında çeşitli ilmî ve edebî eserler de bırakmıştır. Bu eserlerin edebiyat ve kıraat alanında olduğu görülmektedir.²⁸

2.1. Dürriyyât-Nuhbetü'l-eş'âr (Arapça şiiir divanı):²⁹ Alfabetik tertiple hazırlanmış bir şiiir divanıdır. Aşağıda ayrıntılı bilgi verilecektir.

2.2. İrsâdu'l-mürîd ilâ ma'rifeti'l-esânîd:³⁰ Eserin bir yazma nüshası Suudi Arabistan'da bulunmaktadır.³¹ Kendisinden icazet alıp rivayette bulunduğu hocaları ile ilgili bir eserdir. Abdullah Paşa eseri 1145/1732 yılında tamamlamıştır.

¹⁸ Abdülkadir Karahan, “Hâmî-i Âmidî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/458.

¹⁹ Kadri Hüsnü Yılmaz, *Hâmî Ahmed (Diyarbakır) Divanı, İnceleme-Metin* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 13 vd.

²⁰ Ali Emîrî Efendi, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*, 236; Selma Fırat, *Divân-ı Hamî-i Âmidî* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 4, 66.

²¹ Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşidi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 1/605; 2/650; Raşit Gündoğdu, *Uşşâkizâde Tarihi (Tahlil ve Metin)*(1106-1124/1694-1712) (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 214.

²² Behcetî, *Silsiletü'l-âşafiyîye* (Ahmed Paşa, 212), 190a; Gökçek, *Târîh-i Sülâle-i Köprülü*, 309.

²³ Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşidi*, 1/633-634; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4/22; Gündoğdu, *Uşşâkizâde Tarihi*, 21, 249; Mustafa Öksüz, *Şem'danizade Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Mur'î't-tevarih Adlı Eserinin (180b-345a) Tahlil ve Tenkidi Metni* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, ts.), 271.

²⁴ Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa, *Nusretname* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966), 2/201 vd.; Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşidi*, 2/779, 836, 933, 1028, 1096, 1174; Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Çelebizade (Tarih-i Râşid ve Zeyli içinde)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 3/1331, 1359, 1362, 1508, 1531, 1605; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 1/81; Sağır, *Köprülü Ailesi Vakıfları*, 72-74; Murat Sula, “Köprülüzâde Ebû Nâile Abdullah Paşa ve Kasîde-i Vâviyyesi”, *Turkish Studies* 8/10 (2015), 1870.

²⁵ Sağır, *Köprülü Ailesi Vakıfları*, 74.

²⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âşâru'l-muşannifîn* (İstanbul: Behiyye Matbaası (Maarif Vekâleti desteğiyle), 1951), 1/481-482; İbrahim Alâettin Gövsa, “Türk Meşhurları Ansiklopedisi” (Yedigün Neşriyatı, ts.), 223; ayrıntılı bilgi için bk. Erkan, *Şark Seferi Mühimmesi*, 27-29.

²⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4/229-230, 329.

²⁸ Eserlerinin ve yazmalarının yerlerinin bir listesi olarak bk. Ali Rıza Karabulut, *İstanbul ve Anadolu Kütüphanelerinde Mevcut El Yazması Eserler Ansiklopedisi* (Kayseri: Akabe, ts.), 2/677; Ali Rıza Karabulut - Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemu't-târîhu t-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem* (Kayseri: Mektebe Yayınları, ts.), 2/1484.

²⁹ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/481-482; Bağdatlı, *İdâhu'l-meknûn*, 1/517; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/364; Brockelmann, *GAL (Suppl.)*, 2/630; Keĥhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 6/153.

³⁰ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/481-482; Bağdatlı, *İdâhu'l-meknûn*, 1/63; Keĥhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 6/153.

³¹ Kuveyt Üniversitesi Kütüphanesi (KU), “Fihris Mektebetü'l-Maĥtûât” (Erişim, Eylül 2020).

2.3. el-İfâdetu'l-muknî'a fi kıraati'l-eimmeti'l-erbe'a:³² Kıraat ilmi ile ilgili bir eserdir. Abdullah Paşa bu eseri, İbnu'l-Kabâkîbî'nin (öl. 849/1445) Mecma'u's-surûr ve Matla'u's-şumûs ve'l-budûr adlı eserinde bulduğu bazı yanlışları düzeltmek için yazmıştır.³³ Bazı yazmaları Beyazıt (191), Süleymaniye (Laleli 21), Süleymaniye (Yozgat 854), Köprülü (Ahmed Paşa 1/2), Kayseri (Raşid Efendi 13/26189), Trabzon İl Halk (000324) kütüphanelerindedir.

2.4. Şifâ'ü'l-hâim fi tahlişi kıraati Âsm:³⁴ Eserin bir yazması Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi'nde (21 Hk 316) bulunmaktadır. Katalogta verilen bilgilere göre müstensih Mehdi Şebisteri'dir. İstinsah tarihi 1138 (1724)'tür. Eser, yedi kıraat imamından biri olan Asım b. Behdele (öl. 127/745) kırâati hakkındadır. Eserin telifi 1133/1720 tarihinde tamamlanmıştır. Ayrıca Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi'nde 2002 demirbaş numaralı bir yazmasının olduğu da belirtilmiştir.³⁵

2.5. el-İlânu bi'l-muhtâr min rivâyâti'l-Kur'âni fi'l-kırâati's-seb:³⁶ Eserin isminden kıraat ilmi ile alakalı olduğu anlaşılmaktadır. 80 varak olan eser h. 1235 yılında istinsah edilmiştir. Suudi Arabistan'ın Riyad şehrinde, İmam Muhammed b. Suud Üniversitesi Kütüphanesi'nde 9374 (434/01) demirbaş numarası ile kayıtlıdır.

2.6. Şerhu'l-kasideti'l-ayniyyeti'r-râhiyye l'İbn Sina: İbn Sina'nın 'Ayniyye kasidesinin şerhidir. Bir yazması Süleymaniye (Hamidiye 389) kütüphanesinde bulunmaktadır.³⁷

2.7. Mecmûatu kasâid: Köprülü'ye ait bazı kasidelerden oluşan bir derlemedir. Yazma halindeki bir nüshası Bağdat'taki el-Evkâfu'l-Âmme Kütüphanesi'nde 2/5374 numara ile kayıtlıdır.³⁸

3. Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Divanı (Nuḥbetü'l-eş'âr, ed-Dürriyyât)

Abdullah Paşa Türkçe,³⁹ Arapça (alfabetik tertip edilmiş ve kaliteli bir divan içinde)⁴⁰ ve Farsça şiirleri olan değerli bir şairdir.⁴¹ Arap edebiyatı alanındaki yetkinliği çağdaşı âlimler tarafından da takdir edilmiştir.⁴² Arap ediplerle sıkı ilişkiler kurmuştur.⁴³ Onun şiirleri ilim ve edebiyat çevreleri tarafından kabul görmüş, daha kendisi hayatta iken çağdaşları tarafından şerh edilmiştir. Dönemin *hezarfeni* olarak bilinen Abdülbaki Arif Efendi (öl. 1125/1713)⁴⁴ *Şerhu Kaside-i Abdullah Pâşâ* adlı eserinde Abdullah Paşa'nın Arapça bir kasidesini şerh etmiştir.⁴⁵ Yine Gölpazarlı Mehmed Selim Efendi (öl. 1138/1726)⁴⁶ de Köprülü'nün kayınpederi

³² Şemseddin Sâmî, "Köprülüzâde Abdullah Paşa", 5/3909; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 1/81; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/481-482; Bağdatlı, *İdâhu'l-meknûn*, 1/517; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/364; Brockelmann, *GAL (Suppl.)*, 2/630; İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 43, 238. Eser bazı çalışmalarda yanlışlıkla, sadrazamlık yapmış olan Abdullah Nâilî Paşa'ya (öl. 1171/1758) nispet edilmiştir.

³³ Akyüz, *Osmanlı Kıraat Alimleri*, 80; Ahmet Gökdemir, "Osmanlı Kıraat Eğitiminde Şâz Kıraatler ve Yûsuf Efendizâde'nin Konuya Dair Tepkisi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2019), 74; Gökdemir, "Köprülü Ailesinin Kur'an Eğitimine Katkıları", 349.

³⁴ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (YEK), "Detaylı Katalog Tarama" (Erişim, Eylül, 2020).

³⁵ İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), "Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı" (Erişim, Eylül, 2020).

³⁶ Merkezi Emcâd (EC), "Fehârisu'l- Maḥṭûṭât" (Erişim, Ağustos, 2021).

³⁷ İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), "Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı" (Erişim, Eylül, 2020).

³⁸ Abdullah el-Cebûrî, *Fehresu'l-maḥṭûṭâtü'l-arabiyye fi Mektebeti'l-evkâfi'l-âmmeti fi Bağdâd* (Bağdat: Matbaatu'l-Ânî, 1974), 3/160; Karabulut, *El Yazması Eserler*, 2/677; Karabulut - Karabulut, *Mu'cemu't-târîhu't-turâsi'l-İslâmî*, 2/1484.

³⁹ Bazı Türkçe şiirleri için bk. Tarık Fidan, "Köprülü Abdullah Paşa'nın Üç Gazeli", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 4/2 (2020), 355-356.

⁴⁰ Kal'âvî, *Şafvetü'z-zemân*, 234; Cebertî, 'Acâibi'l-âşâr, 1/248, 299; Şârûbîm, *el-Kâfi*, 3/181.

⁴¹ "Köprülüzâde Abdullah Paşa", *Türk Ansiklopedisi*, 22/293.

⁴² Gündoğdu, *Uşşâkizâde Tarihi*, 258; Abdurrahman es-Süveydî, *Ḥadîkatü'z-zevrâ? fi sîreti'l-vüzerâ? (Târîhu Bağdâd)* (Bağdat: Menşûrâtu'l-Mecme'u'l-İlmî, 2003), 248, 250; Muhammed Saîd el-Bağdâdî er-Râvî, *Târîhu'l-useri'l-İlmiyye fi Bağdâd* (Bağdat, 1997), 44 (Burada da Köprülü'nün şiirinden bazı örnekler verilmiştir).

⁴³ Râvî, *Târîhu'l-user*, 43 (neşredenin 20. dipnotu).

⁴⁴ Hayatı ve eserleri için bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 1/101; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/496; Bağdatlı, *İdâhu'l-meknûn*, 1/515; II, 562; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/362-363; Mustafa İsmet Uzun, "Abdülbâki Ârif Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/195-198; Çiğdem Çam, *Abdülbaki Arif Efendi, Hayatı, Eserleri, 'Marife ve Nekre' Risalesi'nin Tenkitli Metni* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 6-14.

⁴⁵ Eserin yazma bir nüshası Atif Efendi Yazma Eser Kütüphanesi'nde, Atif Efendi koleksiyonundadır (34 Atf 2822/5). Bk. İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), "Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı" (Erişim, Eylül, 2020) ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (YEK), "Detaylı Katalog Tarama" (Erişim, Eylül, 2020).

⁴⁶ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 3/69.

Feyzullah Efendi (öl. 1115/1703) için kaleme aldığı kasideyi *Dureru'l-ferâid ve Ğureru'l-fevâid*⁴⁷ adlı eserinde şerh etmiştir.⁴⁸ Selim Efendi'nin Abdullah Paşa'nın şiirlerini şerh ettiği başka çalışmaları da vardır.⁴⁹ Ayrıca Selim Efendi, Abdullah Paşa'nın müsveddelerini de temize çeken şahıstır.⁵⁰

Ali Emîrî Efendi (öl. 1924) *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*'de Hacı Abdullah Paşa gibi şanlı bir vezirin Ferezdağ (öl. 114/732) muadili bir şair olmasına rağmen isminden bahsedilmemesinin kabul edilebilir bir mazeret olmadığını ifade etmektedir.⁵¹ Ancak Abdullah Paşa'nın Ferezdağ'a muadil görülmesi abartılı bir değerlendirme hissini uyandırmaktadır.

Abdullah Paşa'nın divanının 9 adet yazması tespit edilebilmiştir.

3.1. Diyarbakır Nüshası (D):⁵² Bu nüshanın yeri Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi olup demirbaş numarası ise 21 Hk 1758'dir. Müstensih hakkında ne katalogda ne de yazmanın içinde bir bilgiye rastlanılmıştır.

Yazmanın en güzel yönü şiirlerde geçen bazı kelimelerin anlamlarının verilmesi, bazı beyitlerin açıklanması ve bazı gramer tahlilleri yapılarak beyitlerin anlaşılmasına katkıda bulunulmasıdır. Bu bilgiler çok değerlidir. Bu yönüyle bu nüsha diğerlerine nazaran eşsizdir. Ancak bu açıklamaları kimin yaptığı bilinmemektedir. Bu konu ile ilgili yazmada veya başka bir yerde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Yazmanın zayıf yönü ise kelimelerin dikkatsiz bir şekilde harekelenmesi sebebiyle bariz hatalar içermesidir. Yazma, şiirleri inşad edene, yazana ve okuyana dua ile son bulmaktadır. Divanın sonuna مَاذَا يَهِيحُكَ مِنْ صَبَاكَ الْأَقْدَمِ (Daha önceki çocukluk (günlerinden) seni heyecanlandıran nedir?) diye başlayan 6 revili⁵³ bir kaside eklenmiştir. Fakat aşağıda gelecek olan Ali Emîrî nüshasına göre bu şiirin eksik olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu nüshada bu şiiri Abdullah Paşa'nın, kitaplarının muhafazasından sorumlu memurun Paşa'nın fazileti hakkında yazdığı bilgisi verilmektedir. Ancak bu doğru değildir ve ilgili Arapça cümlede imla ve zamir hatası bulunmaktadır.⁵⁴ Aşağıda gelecek olan Ali Emîrî ve onun aynı olan Berlin nüshalarının başındaki fevaid bölümlerinden açıkça anlaşılacağı üzere bu şiiri Paşa, kayınpederi Şeyhülislam Feyzullah Efendi hakkında yazmıştır. Bu şiirin Feyzullah Efendi hakkında olduğu Keşfü'z-zunûn'un Latince çevirisinin tercümesinde de ifade edilmiştir.⁵⁵

3.2. Ahmed Paşa Nüshası (AP 1):⁵⁶ Bu nüshanın yeri, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Hafız Ahmed Paşa Koleksiyonu olup demirbaş numarası ise 2'dir (34 Ha 2/2). Katalogda eser ismi Nuḥbetü'l-eş'âr (ed-Dürriyyât) şeklinde geçmektedir. Kelimeler harekesiz, fakat gayet okunaklı yazılmıştır. Yer yer bazı harflerin noktaları komşu harflere kayarak farklı kelime gibi okunmasına sebep olmaktadır.

3.3. Ahmed Paşa Nüshası (AP 2):⁵⁷ Bu nüshanın yeri, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Hafız Ahmed Paşa Koleksiyonu olup demirbaş numarası ise 355'tir (34 Ha 355/1). Müstensih hakkında "Köprülüzâde" bilgisi verilmiştir. İstinsah tarihi 1155/(1743)'tir. Eser harekelidir, ancak kelimelerin harekelenmesinde bazı hatalar bulunmaktadır. Diğer yazmalara göre en az şiir bu divandadır. Bu yönüyle yazma tam bir nüshadan istinsah edilmediği ezberden yazıldığı izlenimini vermektedir.

⁴⁷ Eser Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye koleksiyonunda no: 3792'de kayıtlıdır. Bk. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (YEK), "Detaylı Katalog Tarama" (Erişim, Eylül, 2020) ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), "Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı" (Erişim, Eylül, 2020).

⁴⁸ Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Çelebizade*, 3/1507.

⁴⁹ Bu çalışmalar yazma halindedir. Biri İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Koleksiyonu 34 Ae Arabi 3226 numaradadır. Bk. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (YEK), "Detaylı Katalog Tarama" (Erişim, Eylül, 2020). Bir diğeri de Leiden Üniversitesi Kütüphanesindedir. Bk. Brockelmann, *GAL (Suppl.)*, 2/630. İkisinin de aynı çalışma olması muhtemeldir.

⁵⁰ Çelebizâde, *Tarih-i Çelebizade*, 3/1507.

⁵¹ Ali Emîrî Efendi, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*, 231.

⁵² Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (YEK), "Detaylı Katalog Tarama" (Erişim, Eylül, 2020).

⁵³ Kafiye düzeninde tekrarlanan son sahih harfe revî denilmektedir. Bk. İsmail Durmuş vd., "Kafiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/150.

⁵⁴ Yazmadaki cümle şöyledir: وهذه القصيدة إنشاء مخزنجي كتب حضرت الوزير المعظم صاحب هذا الديوان بيانا لفضيلته وبراعته وفصاحته

⁵⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn (Lexicon Bibliographicum et Encyclopædicum)*, çev. Gustavus Fluegel (London, 1845), 4/542.

⁵⁶ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (YEK), "Detaylı Katalog Tarama" (Erişim, Ağustos, 2021).

⁵⁷ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (YEK), "Detaylı Katalog Tarama" (Erişim, Ağustos, 2021).

3.4. Lala İsmail Nüshası (Lİ):⁵⁸ Bu yazmanın yeri Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Koleksiyonu olup demirbaş numarası ise 611'dir. Katalogda eser ismi Nuḥbetü'l-eş'âr şeklinde geçmektedir. Eser harekelidir ve nüshalar arasında en dikkatli şekilde harekelenmiş olandır. Bu yönüyle bu nüsha en değerli nüsha kabul edilebilir. Şiirler arasında *أيضا وقال* ya da *وله أيضا* ifadeleri yer almaktadır. Divan kafiye harfleri açısından alfabetik tertiple yazılmıştır.

3.5. Laleli Nüshası (L):⁵⁹ Bu yazmanın yeri Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu olup demirbaş numarası ise 1752'dir. Katalogda eser ismi ed-Dürriyyât şeklinde geçmektedir. Müstensih Ebu'l-Ala Ali b. Mustafa es-Sadâvi'dir. Yazmanın tarihi 1145/(1733)'tir. Bu nüshanın başına Türkçe harflerle şöyle bir not düşülmüştür: "19b ile 20a arasında kafiyenin değişmesi noksanlık olduğu kanaatini vermiştir. Başka nüshası da yok. Kontrol edilemedi." Hâlbuki ilgili varaklar başka nüshalarla da karşılaştırıldığı zaman herhangi bir noksanlığın olmadığı anlaşılmaktadır. Kafiye değişikliği gibi bir durum da yoktur, başka şiiire geçiş vardır. Çok az hareke bulunmaktadır. Kelimeler ve satırlar birbirlerine çok yakın yazılmıştır. Bu durum bazı kelimelerin okunmasını zorlaştırmaktadır. Az da olsa bazı kelimelerle ilgili açıklamalar vardır. Bazı şiirler sayfa kenarlarında yer almaktadır. Yazmanın sonunda ferağ kaydı⁶⁰ bulunmaktadır.

3.6. Ali Emîrî Nüshası (AE):⁶¹ Bu yazmanın yeri İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Koleksiyonu olup demirbaş numarası ise 34 Ae Arabi 3062'dir. Katalogda eser ismi Dürriyyât şeklinde geçmektedir. Kelimelerde çok az hareke bulunmaktadır. Başında Zeylû'n-nefḥa ve neylû'l-minḥa adlı eserden alınmış 7 sayfalık fevaid vardır.⁶² Bu 7 sayfanın 3 sayfası Abdullah Paşa için şiir-nesir karışımı bir övgü, 2,5 sayfası Abdullah Paşa'nın kayınpederi Şeyhülislam Fezullah Efendi'ye (öl. 1115/1703) yazdığı methiye, 1,5 sayfası da babası Sadrazam Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa'ya (öl. 1102/1691) yazdığı methiyedir. Ali Emîrî nüshası, aşağıda zikredilecek olan Berlin nüshasının aynısıdır.

3.7. Kral Faysal Üniversitesi Kütüphanesi Nüshası (KFK):⁶³ Bu yazmanın yeri Kral Faysal Araştırma Merkezi El Yazmaları Bölümü olup demirbaş numarası ise 2666'dır. Varak 1a'da sahibinin Hacı Mustafa Sıdkı olduğuna dair bir mühür vardır. Yazma gayet rahat bir şekilde okunmaktadır ve 17. varak dâhil harekelidir. Devamı harekelenmemiştir. Harekeli kısım büyük ölçüde Lala İsmail nüshasının hareketleri ile örtüşmektedir. Yazmanın sonunda müstensih adı ve istinsah tarihi bulunmamaktadır.

3.8. Berlin Kütüphanesi Nüshası (B):⁶⁴ Bu yazma Berlin Kütüphanesi'nde (Staatsbibliothekzu Berlin – Preußischer Kulturbesitz) Hs. or. 13724 numarada kayıtlıdır. Yukarıda zikredilen Ali Emîrî nüshasının aynısıdır. Tek fark Ali Emîrî nüshasının sonunda müstensih adı ve istinsah tarihi bulunmazken Berlin nüshasında müstensih olarak "Tahsin", istinsah tarihi olarak da 1323 kaydı yer almaktadır. Yazma gayet rahat bir şekilde okunmaktadır. Kelimelerde çok az hareke bulunmaktadır. Katalogda yazar ismi olarak "Abdallah Pasha bin Mustafa Pasha Koepruelue", eser ismi olarak da "Diwan" ifadesi bulunmaktadır.

3.9. Kahire Nüshası (K): Bu yazma Kahire'de Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye kütüphanesinde bulunmaktadır.⁶⁵

Bu yazmalardaki şiir ve beyit sayıları birbirini tutmamaktadır. Yazmalardaki şiir ve beyit sayılarının tablo olarak gösterimi şu şekildedir:

⁵⁸ İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), "Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı" (Erişim, Ağustos, 2021).

⁵⁹ İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), "Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı" (Erişim, Ağustos, 2021).

⁶⁰ Müstensihler tarafından genellikle yazma eserlerin sonuna konulan ve metnin istinsahının bittiğini ifade eden kayıtlara verilen addr. Bk. Orhan Bilgin, "Ferağ Kaydı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/354.

⁶¹ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (YEK), "Detaylı Katalog Tarama" (Erişim, Ağustos, 2021) ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), "Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı" (Erişim, Ağustos, 2021).

⁶² Muhammed Emîn el-Muhibbi'nin (öl. 1111/1699) *Nefhatu'r-Reyhâne* isimli eserine yazdığı zeyildir.

⁶³ Karabulut, *El Yazması Eserler*, 2/677; Karabulut - Karabulut, *Mu'cemu't-târîhu't-turâsi'l-İslâmi*, 2/1484; Merkezi Emcâd (EC), "Fehârisu'l- Maḥṭûṭât" (Erişim, Eylül, 2021).

⁶⁴ Brockelmann, *GAL (Suppl.)*, 2/630; Stiftung Preussischer Kulturbesitz (SBB), "Orient Digital" (Erişim, Eylül, 2021).

⁶⁵ Brockelmann, *GAL (Suppl.)*, 2/630.

Yazma adı	Şiir sayısı	Beyit sayısı
D	91	859
AP 1	90	828
AP 2	51	471
Lİ	90	829
L	89	829
AE	86	801
KFK	88	814
B	86	801

4. Divan’ın Muhtevası

Abdullah Paşa, Arap şiirinin ele aldığı konuların bazılarında şiir yazmakla birlikte en çok gazel alanında şiirler ortaya koymuştur. Onun, büyük Arap şairi İmruulkays’ın (öl. 540) kadın tasviri konusunda kullandığı bazı ifadeleri şiirlerinde kullanması,⁶⁶ gazel konulu şiirlerinde eski Arap şiirlerinden etkilendiğini göstermektedir. Şiirleri arasında tamamı gazel içerikli olanlar olduğu gibi eski Arap şiirindeki usule uygun olarak gazelle başlayan ve devamında da fahr, tasvir vb. konularla sürüp giden eserleri de bulunmaktadır. Bu da Paşa’nın geleneksel şiir formuna bağlı kaldığını göstermektedir. Şair orijinal ve güzel şiirler söylediğini şu beyitte ifade etmektedir:⁶⁷ [el-Vâfir]⁶⁸

وَشِعْرٌ فَلْتُهُ غَيْرٌ اِتِّخَالَ كَسِمَطِ الدَّرِّ اَبْعَدَ اَنْ يُعَابَا

Ve intihal olmaksızın, ayıplanmaktan uzak inci dizisi gibi söylediğim şiir...

4.1. Gazel

Şairin yaşadığı duygusal coşkunluk neticesinde aşk, sevgi, sevgilinin tasviri, sevgiliye özlem, vuslat, ayrılık ve aşk acısı, aşk uğruna katlanılan eziyetler gibi konuların işlendiği şiir türüne gazel denilmektedir.⁶⁹

Cahiliye döneminden itibaren Arap şiirinde kasidelerin girizgâhında gazel temasına rastlamak mümkündür. Hiciv, medih ve hamase vb. türlerde esas konuya bir mukaddime sadedinde, dinleyiciyi ana temaya hazırlamak ve dikkatini çekmek maksadıyla kasidelerin başlangıcında, şairlerin hünerlerinin sergilendiği gazellerle diğer bir ifadeyle “nesib” veya “teşbîb” denilen bölümlerle kasideye başlamak bir gelenek haline almıştır.⁷⁰ “Nesib” ve “teşbîb” kelimeleri de gazel anlamında veya bu anlama yakın olarak kullanılan kelimelerdendir.⁷¹

⁶⁶ Bazı örnekler için bk. Köprülü-zâde Abdullah Paşa, Dîwân (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 611), 7a (برمهه kelimesi); 25a (beytin اشعر مني ile başlaması); 27a (قطع الكلام فتور القيام ve اشعر شتيت النبات ve اشعر اشعر اشعر اشعر ifadeleri).

⁶⁷ Köprülü, Dîwân (Lala İsmail, 611), 3a.

⁶⁸ Divan’daki şiirler, geleneksel Arap şiirinde olduğu gibi aruz ölçüsü ile yazılmıştır. Çalışmada örnek verilen beyitlerin aruz bahirleri yukarıda olduğu gibi köşeli parantezle gösterilmiştir.

⁶⁹ Kudâme b. Ca’fer, *Naqdü’s-Şi’r* (Beyrût: Dâru’l-Kutubu’l-İlmiyye, ts.), 134; İbn Reşîk el-Şayrevânî, *el-Umde fi mehâsini’s-Şi’ri ve âdâbihi ve naqdih* (Beyrût: Dâru’l-Cil, 1981), 2/117; Halûk İpekten, “Gazel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/440-442; Mevlüt Öztürk, *İbnü’t-Tayyip eş-Şeraki ve Şiirleri* (Konya: Aybil Yayınları, 2019), 78.

⁷⁰ İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’s-Şu’arâ* (Kahire: Dâru’l-Meârif, 1982), 1/74-75; Mahmûd Sâmî ed-Dehhân, *el-Ğazel munzu neş’etihi hattâ şadri’d-devleti’l-‘abbâsiyye* (Kahire, 1964), 1/5; Nebîl Halid Ebu Ali, “Me’ânî şî’ri’l-ğazel beyne’t-taklîd ve’t-tecdîd fi’l-‘aşreyni’l-memlûk ve’l-‘usmânî”, *Mecelletu’l-Câmî’ati’l-İslamiyye* 17/1 (2009), 2; Hüseyin Elmalı, “Kaside”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/562.

⁷¹ Kudâme b. Ca’fer, *Naqdü’s-Şi’r*, 134; Dehhân, *el-Ğazel*, 1/12; Muhammed Mustafa Heddâre, *İtticâhâtu’s-Şi’ri’l-‘arabî fi’l-karni’s-sânî el-hicri* (Kahire: Dâru’l-Me’ârif, 1963), 500.

Abdullah Paşa'nın şiirlerinde tamamı gazel içerikli olan örnekler olduğu gibi, klasik Arap şiiri formuna benzer şekilde gazelle başlayıp farklı temalara geçiş yapan şiirler de vardır. Gazel içerikli beyitlerde sevgilinin fiziksel özellikleri, aşk, iffetli aşk, aşk acısı, bu uğurda katlanılan sıkıntılar, sevgiliye yalvarma, ayrılık, kavuşma, özlem, vefa, hüznün, gözyaşı, çaresizlik, sevgiliye sitem, kinayıcılara sitem vb. konuları işlemektedir. Bu şiirleri belli bir sevgiliye yazıp yazmadığı bilinmemektedir. Şiirlerinde çeşitli kadın isimleri geçmekle birlikte kullanımı en yoğun olan ismin Dürre olduğu görülmektedir. Bu isimlerin eşleri veya cariyelerinden bazılarının ait olması ya da sembolik olması ihtimal dâhilindedir. Abdullah Paşa bir şiirinde sevgilinin bizzat ismini vermediğini kinaye yolu ile başka isimler kullandığını ifade etmektedir:⁷² [eṭ-Ṭavîl]

يَا دُرُّ أَنْتِ الْهَمُّ فِي النَّاسِ وَالْهُوَى *** وَأَنْتِ الَّتِي أَوْلَعْتَ نَفْسِي بِالْحُزْنِ
فَمَا بُحْتُ فِي الْأَشْعَارِ إِلَّا كِنَايَةً *** سِوَاكَ بِاسْمَاءٍ وَأَنْتِ الَّتِي أَعْنِي

Ey Dürre, dert ve aşk sensin insanlar içinde! Ve sensin nefsimi duçar eyleyen üzüntüye!

Şiirlerde senden başkasını isimlerle kinaye olarak andım sadece, oysa kastettiğim bir tek sen olduğun halde.

Yukarıda geçtiği üzere meşhur Osmanlı Şeyhülislamı Feyzullah Efendi'nin kızı Zübeyde Hanım, Paşa'nın eşidir. Zübeyde ismi de şiirlerde yer almaktadır. Bu ismin, şairin çok sevdiği ve Paşa'dan önce vefat eden eşi Zübeyde Hanım'a ait olması kuvvetle muhtemeldir. Divan'da geçen sevgili isimleri şunlardır: Dürre, Zübeyde, Cemile, Semra, Suad, Râkis, Umâme, Zühre, Leyla, Ümmü 'Attâb, Ümmü 'Amr ve Ravza. Örneğin şair Dürre'ye hitap ettiği başka bir şiirinde aşkı tarif etmekte ve irsâl-i mesel (mesel veya veciz söz söyleme) sanatını kullanmaktadır:⁷³ [el-Basîṭ]

إِلَيْكَ عَادِلٌ عَنِّي فَالْهُوَى قَدْرٌ *** وَمَا لَقِيْتُ بِجُنُبِ الْحُبِّ مُعْتَقِرٌ
لَا تَغْذِيبِي فَإِنِّي عَنْكَ مُشْتَعِلٌ *** وَالْحُبُّ ذَا طَوَاهِ الْقَلْبِ مُسْتَبِرٌ
بَانَ الشَّبَابُ فَلَذَاتِ الصَّبِيِّ ذَكَبْتُ *** وَكَادَ عَمَّا قَلِيلٍ يَنْتَهِي الْعُمُرُ

Ey kınayan, benden uzak dur! Aşk kaderdir zira. Zaten hoş görülmüş biriyle karşılaşmadım aşk konusunda.

Beni kınama zira ben uzak kaldım senden. Aşk ise kalbin sakladığı gizli bir hastalıktır.

Gençlik uzaklaştı, çocukluk lezzetleri çekip gitti öylece. Çok geçmeden ömür de bitmek üzere...

Şair bir başka şiirinde ayrılıktan sonra hissettiklerini şöyle aktarmaktadır:⁷⁴ [el-Hafîf]

كَانَ كَالدَّهْرِ سَاعَةً مِنْكَ فِي الْهَجْرِ *** رَ فَهَذِي أَيَّامٌ بَيْنَ طَوِيلَةٍ
إِنْ تَحْوِي فَلَنْ أُحَاوِلَ غَدْرًا *** لَيْسَ مِنْ شِيَمَةِ الْمُجْتَبِينَ غِيْلَةٌ

Senden ayrılınca sanki bir saat bir ömür gibi. Bu ayrılık günleri çok uzun!

Eğer sen değişirsen ben asla ihanete yeltenmeyeceğim. Çünkü suikast âşıkların huyu değildir.

Şair bir gazelinde akli başında, iffetli bir âşık olduğunu ifade ederek sevda yolunda günaha meyletmediğinden söz etmektedir:⁷⁵ [eṭ-Ṭavîl]

وَلَمْ أَرْتَكِبْ فِيمَا هُنَالِكَ مَأْمَمًا *** وَلَا خَضَعْتُ نَفْسِي لِمَا لَا يُحَلُّهُ
وَلَنْ يَغْلِبَ الْحُبُّ الْفَتَى وَهُوَ حَازِمٌ *** وَهَلْ يَتَّبِعُ الْحُرُّ الْهُوَى وَهُوَ يَعْقِلُ

Orada bir günah işlemedim ve nefsim de helal olmayan bir şeye boyun eğmedi.

Kararlı bir kişiyi sevda mağlup edemez. Akli başındayken hür bir kişi aşka tabi olur mu hiç?

Buraya kadar çok az bir miktarı örnek olarak verilen gazel türü, şairin divanında en çok kullandığı şiir türüdür.

⁷² Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 30a.

⁷³ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 11b.

⁷⁴ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 26a.

⁷⁵ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 23a.

4.2. Faḥr

Faḥr şiirlerinde şairler, soy, atalar, ahlakî özellikler, zenginlik, kabiliyet, tecrübe, ilmî ve edebî özellikler vb. hususlarla övünmüşlerdir.⁷⁶ Faḥr teması da Arap şiirinde sıklıkla kullanılan temalardan biridir.⁷⁷ Abdullah Paşa pek çok beyitte bu temayı kullanmıştır. Paşa'nın şiirlerinde klasik faḥr şiirlerinde sıklıkla ele alınan üstün ahlakî özelliklerle övünme, atalarıyla övünme, bir asker olarak savaş meydanlarındaki cesareti ve yiğitliği ile övünme vb. hususlar dikkat çekmektedir. Abdullah Paşa'nın Köprülüler gibi Osmanlı tarihinin bir dönemine damgasını vurmuş bir aileye mensup olması, babası Köprülü Mustafa Paşa ve dedesi Köprülü Mehmet Paşa gibi şahısların soyundan gelmesi, onun babası ve dedesiyle haklı bir gurur yaşamasına sebep olmuştur. Bu ailenin devlete ve ilme hizmeti çok açık bir hakikattir. Bir şiirinde Abdullah Paşa güzel meziyetleri atalarından aldığını şöyle ifade etmektedir:⁷⁸ [eṭ-Ṭavîl]

وَمُبْدِلَةٌ بِي مَنْ أَبُوهُ وَجَدُهُ *** وَلَا فَخْرٌ لَيْسَا مِثْلَ جَدِّي وَلَا أَبِي
وَلَا هُوَ مِثْلِي فِي التَّدَى وَمَأْتِرِي *** إِذَا رَكِبَ الْفَيْتَابُ فِي كُلِّ مَوْكِبِ

Sen beni, babası ve dedesi, (soy bakımından) benim dedem ve babam gibi olmayan -övünmek gibi olmasın- kişiyle değiştiriyorsun.

Süvari grubu içinde yiğitler (atlara) bindiği zaman cömertlik ve atalardan kalan güzel huylar konusunda o (bana tercih ettiğin kişi), benim gibi değildir.

Şair, Tebriz seferinde düşmanlarına yaşattıklarını gururlanarak şöyle anlatmaktadır:⁷⁹ [el-Muteḫârib]

بِطَاءِ الرِّوَالِ عَلَى غَيْرِنَا *** سَبَّحْنَا بِهَا بِالْعَلَى وَالْفِخَارِ
رَفَعْنَا الْحَوَافِقَ مِنْ أَرْضِنَا *** نَغِيرُ عَلَى كُلِّ بَادٍ وَقَارِ
إِذَا أَرْضُ قَوْمٍ نَزَلْنَا بِهَا *** تَرَكْنَا الْمَنَارِلَ صَفَرَ الْمَقَارِي
نَشُوقُ نِسَائِهِمْ بِالْفَنَاءِ *** حَوَاسِرَ كَالْوَحْشِ بِيضَ الْمَعَارِي

Bizden başkasına yavaş geçen günler... Biz o günlerde yücelik ve gururla öne geçtik.

Memleketimizden sancakları kaldırarak her bedevi ve köylüye akın ederiz.

Bir kavmin toprağına indiğimiz zaman evleri, misafire çıkarılan kap kacak hiç kalmamış şekilde bırakırız.

Kadınlarını mızrakla yüzleri açık, elleri ayakları çıplak şekilde vahşi hayvan gibi sürüp götürürüz.

Şair kendisini yüce mertebelere annesinin ve atalarının yönlendirdiğini ifade ederek övünmektedir:⁸⁰ [eṭ-Ṭavîl]

أَخَا عَزَمَاتٍ بِالْحُزُوبِ مُوَكَّلًا *** لَهُ صِبْيَةٌ فِي الْحَافِقِينَ جُسَامُ
تَمَّتْهُ إِلَى الْعُلَيَاءِ أُمَّ نَجِيَّةً *** وَأَبَاءَ صِدْقِي صَالِحُونَ كِرَامُ

Ey harplerle vazifelendirilmiş olan büyük işlerin kardeşi! Ki onun ufuklarda büyük namı var!

Onu ululuğa, soylu bir ana ve doğru, salih, kıymetli atalar yüceltmıştır.

Şair savaşçılığı ve cömertliğiyle şöyle gururlanmaktadır:⁸¹ [eṭ-Ṭavîl]

وَمَا زِلْتُ مُدَّ شَمِّ الْحَمَائِلِ عَائِقِي *** أَخَا الْحَزْبِ مُنْتَابِ الْجُنَابِ وَصُولَا
أَقْبِي الْعُرْضَ بِالْمَالِ التَّلَادِ وَأَشْتَرِي *** بِهِ الْحَمْدَ مَا سَاءَ السُّؤَالُ بَيْعِلَا

Kılıç askıları omzumu kokladığından beri savaşın adamı, (ihtiyaç sahipleri tarafından) avlusuna sık sık gelinip gidilen ve çok lütüfkâr bir kişi oldum.

⁷⁶ Ahmed Bedevî, *Üsüü'n-naḫdi'l-edebî 'inde'l-'Arab* (Kahire, ts.), 218-224; İsmail Durmuş, "Fahr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/79.

⁷⁷ Ahmet Yıldız, *Nil Şairi Hafız İbrahim ve Siyasi Şiirleri* (Konya: Palet Yayınları, 2017), 91.

⁷⁸ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 4a.

⁷⁹ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 15b-16a.

⁸⁰ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 28a.

⁸¹ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 25b-26a.

Cimriden (cömertliği) istemek ona ağır geldiği müddetçe kadîm mal-mülkle ile şerefi koruyacak ve onunla övgüyü satın alacağım.

Birinci beyitte kılıç askısının omuza asılması, “omuzu koklaması” şeklinde ifade edilerek istiâre yapılmıştır. “Avlusuna sık sık gelinip gidilen” ifadesiyle de Paşa’nın cömertliğinden kinaye yoluyla bahsedilmiş olmaktadır.

4.3. Münacat

Münacat kelimesi, kulun Rabbine yalvarması, yakarıştta bulunması ve dua etmesi anlamında kullanılmıştır.⁸² Edebiyatta, muhtevasında bu konuların bulunduğu manzum ve mensur ürünler bulunmaktadır.⁸³ Arap edebiyatında dinî muhtevaların bulunduğu bazı şiiirlerde bu konunun ele alındığı görülmektedir. Abdullah Paşa, divanında münacat muhtevalı bir şiiire yer vermiştir. Bu şiiirde Allah’a yalvararak af dilemekte ve tövbesinin kabul edilmesini istemektedir. Söz konusu şiiir şöyledir:⁸⁴ [el-Kâmil]

أَشْكُو إِلَيْكَ تَضَرُّعًا وَتَخَشُّعًا *** فَاسْمِعْ إِلَيْهِ الْعَرْشِ طَوْلَ شِكَايَتِي
مِنْ حَاجَةٍ أَعْنَى عَلَيَّ فَضَاؤُهَا *** فَبِأَحْمَدِ الْمُخْتَارِ فَأَقْضِ لُبَّائِي
وَاعْطِفْ عَلَيَّ وَلَا تَدْعِنِي عَائِيًا *** فِي رِنْقَةِ الْحُرْمَانِ وَإِرْحَمْ ذَلِّي
وَاحْكُفْ هَوَى نَفْسِي بِجَيْشِ عَوَائِيَّةٍ *** لِي وَاعْفُ عَنَّا أَسْلَمْتُ وَتَنَاهَتِ
وَأَقْلُ عَثَارِي يَوْمَ أَلْفَى عَثْرَتِي *** يَا قَابِلَ الْحَسَنَاتِ وَاقْبَلْ تَوْبَتِي

Yalvararak ve korkarak sana şikâyette bulunuyorum, dinle ey arşın ilahı, uzun şikâyetimil

Karşılanması beni yoran bir ihtiyaçtan dolayı, seçilmiş Ahmed (s.a.v.) adına ihtiyacımı karşıla

Bana merhamet et, beni mahrumiyete esir olarak bırakma, zavallılığuma acı

Sapkınlıkta yükselen nefsin hevasını engelle, önceki yaptıklarından ve düştüğü günahlardan dolayı beni affet!

Günahımla karşılaşacağım gün günahlarımı bağışla, ey iyilikleri kabul eden, tövbemi kabul et!

Şair sevgilisi Dürre’ye kavuşmak ve onunla kader birliği içinde olmak arzusuyla Allah’a şöyle yalvarmaktadır:⁸⁵ [el-Hâffif]

يَا رَبِّ إِنْ زَيَّنْتَ دُرَّةً فِي الْهَوَى *** لِعَيْنِي فَلَا تُجْعَلْ لِعَيْبِي أَمْرَهَا
وَيَا رَبِّ فَاجْعَلْ أَمْرَهَا بِيَدِي كَمَا *** شَعَلْتَ بِهَا نَفْسِي إِلَهِي فَسَرَّهَا

Ey Rabbim, eğer Dürre’yi aşk konusunda gözüme süslü gösterirsen onun kaderini benden başkasına verme!

İlahi gözümün onunla meşgul olup da sevindiği gibi, Ya Rabbi, onun kaderini benim elime koy!

Şair, münacat temalı şiiirinde, günahlarının affedilmesi için Allah’a yalvarmış, gazel temalı şiiirinde ise sevgilisinin kaderi ile kendi kaderinin birleştirilmesini Allah’tan istemiştir.

4.4. Tasvir (Betimleme)

Arap şiiirinin temel konuları arasında yer alan⁸⁶ vasf (tasvir, teşbih) “bir şeyi süsü ve özelliği ile betimlemek”⁸⁷ anlamında bir kelimedir. Edebiyatla ilgili bir kavram olarak ise tabiatı, şehirleri, binaları vs. daha çok somut varlıkları çeşitli yönleriyle betimleyen şiiirler kastedilmektedir.⁸⁸ Aslında İbn Reşîk’in (öl. 456/1064) de dediği gibi pek azı hariç şiiirlerin tamamı vasıfla

⁸² Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 40/30.

⁸³ Muhsin Macit, “Münâcât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/562.

⁸⁴ Köprülü, *Divân* (Lala İsmail, 611), 6b.

⁸⁵ Köprülü, *Divân* (Lala İsmail, 611), 15a.

⁸⁶ Nihad M. Çetin, “Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/290.

⁸⁷ Hâfîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye, 2003), 4/376.

⁸⁸ Heddâre, *İtticâhât*, 454.

alakalıdır.⁸⁹ Abdullah Paşa şiirlerinde kadın, tabiat, at, kılıç vb. bazı hususları betimlemiştir. Bir şiirinde tabiat olaylarını şöyle anlatmaktadır:⁹⁰ [el-Vâfir]

أرقتُ وشفائي بالليل بزق *** كضوء النار يلتهب اليها
فبت أيبس منه من حيث يندو *** وأنظر كيف يضطرب اضطرابا
فراح مع الجنوب له رباب *** هزيم الرعد يصطخب اصطخابا
فعارضت الشمال له فحلت *** عزاليه بمنهم فصابا
سقت به الديار ديار سلمى *** وإن أمست منازلها خرابا

Uykuya daldım ve geceleyn alev alev yanan ateşin aydınlığı gibi bir şimşek beni arzuladı.

Göründüğü yerden onu gözetleyerek ve nasıl çarptığına bakarak geceledim.

Kendisine ait bir bulut ve gürleyen gök gürültüsü olduğu halde güneş rüzgârı ile birlikte yürüdü.

Kuzey rüzgârı ona karşı çıktı ve bardaktan boşanmasına yağmur yağdı.

Onunla, evleri harap olmuş olsa bile memleketi, Selma'nın memleketini suladım.

Şair bir başka şiirinde Leyla'yı şöyle tasvir etmektedir:⁹¹ [el-Mutekârib]

لليلي إذا هي مثل المَهَاة *** مُعَمَّةٌ فِي جَوَارِ لَعَب
حسان الوجوه لطاف الحُصُو *** ر شُم العرائن جَم القُصَب

Leyla için ki o inci gibidir, cariyeler arasında hoş eğlenceler vardır.

(Onlar) güzel yüzlü, ince belli, güzel burunlu, zarif yapıldırlar.

Abdullah Paşa'nın at tasviri yaptığı bir beyit şu şekildedir:⁹² [el-Vâfir]

وقد أصل الحبيب بكل طرف *** أقب من المداكي المُقربات

Her asil ve beş yaşını geçmiş, yakında tutularak ikram gören zayıf karınlı atlarla sevgiliye ulaşabilirim belki de.

Abdullah Paşa bir beyitte kılıç hakkında şöyle bir betimleme yapmaktadır:⁹³ [eṭ-Ṭavîl]

وطوغ يدي مثل العقيقة صارم *** ترى فيه من قرع الحديد فلولاً

Ve emre amade, şimşek gibi parlak ve üzerinde demir dövmesinden gedikler göreceğin keskin bir kılıç.

Sonuç olarak şairin gazel temalı şiirlerinde kadın tasvirine sıklıkla yer verdiği görülmüştür. Bununla birlikte tabiat, at, kılıç vb. hususlarla ilgili betimlemeler de dikkat çeken diğer bir husustur.

4.5. Nasihat

Arap edebiyatında olduğu gibi Abdullah Paşa'nın şiirlerinde de nasihat içerikli mısralara rastlanılmaktadır. Şair, bir şiirinde, nefse günahlardan sakınmasını şu şekilde öğütlemektedir:⁹⁴ [el-Kâmil]

يا مُنِيَّةَ النَّفْسِ اللُّجُوجِ حَوِي *** فِي مُهْجَةٍ كَادَتْ عَلَيْكَ تَدُوبُ

Ey inatçı nefsin arzusu, senden dolayı eriyip giden candan yana günahlardan sakın!

⁸⁹ Kayrevânî, el-'Umde, 2/294.

⁹⁰ Köprülü, Dîvân (Lala İsmail, 611), 3b-4a.

⁹¹ Köprülü, Dîvân (Lala İsmail, 611), 4a.

⁹² Köprülü, Dîvân (Lala İsmail, 611), 6b.

⁹³ Köprülü, Dîvân (Lala İsmail, 611), 25a.

⁹⁴ Köprülü, Dîvân (Lala İsmail, 611), 5b.

Bir başka şiirde ise utanılacak şeylerden uzak durmayı ve mutluluğu öğütlemektedir:⁹⁵ [el-Kâmil]

تَحَيَّرَ فِي الْهَوَىٰ فَالِدَهُرُ عَوْلٌ *** لِنَفْسِكَ وَاجْتَنَّبَ ذِكْرَ الْمَخَازِي
وَقَرَّ بِعَادَةِ نَجْلَاءَ عَيْنًا *** تَرِيغٌ لِحُسْنِهَا الْعَيْنُ الْجَوَازِي

Nefsin için aşkta seçici ol! Zira felek korkunçtur. Kendin için utanılacak şeyleri söylemekten kaçın!

Ceylan gözülü, genç ve güzel bir kadınla mutlu ol! Onun güzelliğinden dolayı, vahşi olan, şefkatli bir anneye dönüşür!

Şairin sevgiliye nasihatlerinden biri şu şekildedir:⁹⁶ [el-Kâmil]

فَتَحْفَظِي عَيْبِي كَمَا أَنَا حَافِظٌ *** لِكَ صَادِقٌ تُوِّبَ الْأَمَانَةَ لِأَبْسِ
وَتَحْيِي الْعُنَىٰ فَيَا أَمَلٌ *** أَن سَوْفَ يَلْقَىٰ وَجْهَكَ الْمُتَنَافِسِ

Benim, senin için koruyucu ve sadık olup da emanet elbisesini giydiğim gibi, sen de benim yokluğumda temkinli ol!

Sevindirmenin zamanını gözetle! Çünkü ben, çok isteyenin, senin yüzünle karşılaşacağını umuyorum.

Şair kendine ve sevgiliye ahlakî güzelliklere sahip olma konusunda öğütler vermektedir.

4.6. Mersiye

Cahiliye Dönemi'nden beri Arap edebiyatında varlığını sürdüren konulardan biri olan mersiye ölenin veya kaybedilen değerli şeylerin ardından hissedilen üzüntüyü dile getiren, yaşamını yitiren kişilerden veya değerlerden övgüyle söz eden şiirlerdir.⁹⁷ Mersiye ile methiye arasında aslında bir fark görmeyip mersiyede, ölen kişinin methedilmesine ağıt ve matemin ilave edildiğini düşünen edebiyatçılar da bulunmaktadır.⁹⁸

Abdullah Paşa'nın mersiyeleri, genelde çok sevdiği eşi, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin kızı Zübeyde Hanım hakkındadır. Köprülü, Diyarbakır'da (Âmid) beylerbeyliği vazifesinde iken eşi Zübeyde Hanım 1718'de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. Ancak bazı mersiyelerinde bir isim zikretmediği için onların, başka bir hanımı, cariyesi ya da bir yakını hakkında olması da ihtimal dâhilindedir. Şair, herhangi bir isim zikretmeden, ancak hanımlarından biri hakkında olduğu anlaşılan bir mersiyesinde şunları söylemektedir:⁹⁹ [el-Basîf]

زَيْتُ الْقُبُورِ كَمَا أُوحِشْتُ مَنَزَلَنَا *** نَفْسِي فِدَاءُكَ مِنْ مُسْتَوْطِنٍ جَدْنَا
أُبْكِي عَلَيْكَ فَمَا شَيْءٌ يُنْهِنِي *** عَنِ الْبُكَاءِ وَأَحْسَىٰ بَعْدَكَ الْحَدَا
هَذَا خَلِيلُكَ فِي الْأَخْيَاءِ مُعْتَرِنَا *** تَرْتَجُو جَوَارِكَ فِي الْفِرْدَوْسِ أَنْ تَرِنَا

Evimizi ıssızlaştırdın ama kabirleri süsledin. Bir kabri yurt edinene canım fedadır.

Sana ağlıyorum, hiçbir şey beni ağlamaktan alıkoymuyor. Senden sonra bir şey olmasından korkmuyorum.

Bu, insanlar arasında gurbette kalmış kocandır (ve) Firdevs Cenneti'nde komşuluğuna nail olmayı ummaktadır.

Şair çok sevdiği hanımı Zübeyde hakkındaki bir mersiyesinde de üzüntüsünü şöyle dile getirmektedir:¹⁰⁰ [el-Kâmil]

دَهَبَ الصَّفَاءُ فَكُلُّ عَيْشٍ أُكْدَرُ *** وَرَزَيْتِي بِكَ يَا زُبَيْدَةُ أَكْبَرُ
دَهَبَ السُّرُورُ وَكُلُّ مَا يُلْهُي بِهِ *** فَالِدَهُرُ بَعْدَكَ خَسِرَةٌ وَتَدَكُرُ
أُودَتْ بِكَ الْأَيَّامُ عَيْرُ دَمِيمَةٍ *** فَتَرَكْنِي أَبْكِي عَلَيْكَ وَأَسْهَرُ

⁹⁵ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 18b.

⁹⁶ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 19a.

⁹⁷ Şevkî Dayf, *er-Risâ'* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 7-8; M. Faruk Toprak, "Mersiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/215.

⁹⁸ Kayrevânî, *el-'Umde*, 2/147.

⁹⁹ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 7a.

¹⁰⁰ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 14a.

آتِ الْبُيُوتِ فَلَا أَرَى لِي آئِسًا *** فَكَأَنَّ رُبْعَ الدَّارِ بَعْدَكَ مُقْفَرٌ

فَأَيْتُ مُشْتَجِرًا بَيْنِكَ وَاجِمًا *** وَغُرُوبٌ عَيْبِي فِي الرِّدَاءِ تَحْدَرُ

Mutluluk çekip gitti. Artık bütün hayat daha kederli. Senden dolayı derdim daha büyük ey Zübeyde!

Sevinç ve kendisiyle eğlenilen her şey çekip gitti. Artık senden sonra zaman, keder, hasret ve yâd etmek(ten ibarettir).

Seni kötülenmemiş günler helak etti ve beni senin için ağlar ve uyuyamaz durumda bıraktılar.

Eve geliyorum ve bir dost göremiyorum. Sanki senden sonra evin avlusu bomboş.

Senin ayrılışına çok üzüler, elini çenesine dayamış bir halde düşünerek ve gözyaşlarım elbiseme dökülerek geceledim.

Şair 22 beyitlik uzun bir şiirinde yine hanımı Zübeyde'ye ağıt yakmış, geleneksel kaside formunda olduğu gibi şiirine kalıntılardan (atıl) söz ederek başlamış ve mersiyesini dua ve istiğfarla bitirmiştir. Zübeyde öldükten sonra ağzının tadının kaçtığını, artık mutlu olmadığını, Diyarbakır'ın (Âmid)¹⁰¹ ıssızlaştığını, sabretmeye çalıştığını, Zübeyde'den sonra başka kadınlar için rekabete girmediğini, uykusuz kalmasının ve kanlı gözyaşı dökmesinin tuhaf olmadığını ve eşini unutmayacağını ifade etmiştir. Bu şiir şu dizelerle sona ermektedir:¹⁰² [eṭ-Ṭavîl]

فَأَقْسَمْتُ لَا أَنْسَاكَ مَا اهْتَزَّتِ الرُّبَا *** وَمَا هَزَّتِ الرِّيحُ الْعُصُونَ الْعَوَاتِسَا

إِذَا ذَكَرْتُ نَفْسِي مُصَابِكِ أَوْشَكْتُ *** تُرْفِقُ عَيْنَايَ الدُّمُوعَ الْبَوَاجِسَا

وَمَا نَمْتُ إِلَّا زَاعِنِي مِنْكَ رَاعٍ *** وَلَا سِرْتُ إِلَّا هَاجَ دِحْرُكِ هَاجِسَا

تَوَلَّيْتُ عَشِيْبَاتِ السُّرُورِ وَأَعْقَبْتُ *** بِمَوْتِكَ أَيَّامًا تَطُولُ عَوَابِسَا

Yaylalar yeşerdiği ve rüzgâr taze dalı titrettiği müddetçe seni unutmayacağıma yemin ettim!

Nefsim senin başına geleni (kaybını) hatırladığı zaman gözlerim hemen seller gibi yaş döker.

Uyur uyumaz senin sebebinle kâbus görürüm. Yürüyünce de seni hatırlamak anıları canlandırır.

Senin ölümünle sevinç günleri çekip gitti ve peşinden asık suratlı uzayıp giden günler geldi.

Şair, vefat eden hanımı hakkında gayet duygusal ve dokunaklı mersiyeyle söyleyerek bu konudaki yetkinliğini de ortaya koymuştur.

4.7. Hiciv

Arap şiirindeki methiye ve fahr (övünme) şiirlerinde görülen olumlu özellikleri tam tersi olumsuz bir takım özellikler öne sürülerek düşmanın ya da rakiplerin eleştirilmesi ve küçük düşürülmesidir.¹⁰³

Abdullah Paşa bir şiirinde kötü özellikleri sebebiyle bazı yöneticileri yermiştir:¹⁰⁴ [el-Basîṭ]

فِي شَرِّ دَارٍ وَشَرِّ النَّاسِ حَاضِرُهَا *** بِئْسَ الْقَطِيبُ وَبِئْسَ الدَّارُ مَا نَزَلُوا

أَمْسَى يُصَانِعُ قَوْمًا حَابَ جُدْهُمْ *** عُلُّوا بِكَأْسِ الْعَيْبِ مِنْ بَعْدِ مَا هَلَّلُوا

أَضْحَوْا وَلَدَةً أُمُورٍ غَابَ سَائِسُهَا *** فَبَادَرُوا الْحَقَّ بِالْإِبْطَالِ مُنْذُ وَلُوا

يَرَوْنَ مَظْلَمَةَ الْعَمَالِ جَائِزَةً *** دُونَ الْكِتَابِ أَلَا تَبَّا لِمَا عَمِلُوا

Yurdun en kötüsünde ve insanların en kötüsü de ordadır. Onlar ne kötü sakinlerdir ve konakladıkları yer de ne kötü yurttur!

Atası perişan olası bir kavme dalkavukluk eder oldu. Onlar ilkinin içtikten sonra zenginlik kâsesiyle ikinci ikramı da yapınız!

¹⁰¹ Zübeyde'nin kabri Diyarbakır'da, Nebi Camii'nin avlusundadır.

¹⁰² Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 18b.

¹⁰³ Ahmed el-İskenderî - Mustafa 'inânî, *el-Vasîṭ fi'l-edebî'l-arabî ve târifih* (Kahire, 1335), 48; İsmail Durmuş, "Hiciv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1998), 17/447-449.

¹⁰⁴ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 22a.

İdarecisi kaybolmuş işlerin valileri oldular ve iş başına geçtiklerinden beri batılı getirerek hakkı gerçekleştirilmeye kalkıştılar.

(Alacaklarını) yazmayarak işçilere zulmetmeyi bir ödül olarak görüyorlar. Hay, yaptıkları mahvolsun!

Şair klasik kaside formunda olduğu gibi gazelle başladığı bir şiirini hicivle bitirmiştir. Bu şiirin hiciv kısmı şöyledir:¹⁰⁵ [el-Haff]

أَصْبَحُوا لِلْوَرَىٰ وَوَلَاةَ أُمُورٍ *** مَا لَهُمْ أُوْلِيَّةٌ فِي فَضِيلَةٍ
بَطَرُوا بِالْعَنَىٰ وَجَوَّ سَكَزَىٰ *** فِي الْمَعَاصِي شَبَابُهُمْ وَالْكُهُولَةَ
مَلُّوا الْأَرْضَ بِالْفَسَادِ وَسَارُوا *** سِيرَةً فِي الْعِبَادِ غَيْرَ جَمِيلَةٍ
وَتَوَلَّوْا أَشْيَاءَهُمْ وَأَضَاعُوا *** مِنْ سَرَىٰ فِي عُمُومَةٍ وَخُؤْلَةٍ
كَيْفَ يَرْجُو خَلِيفَةُ اللَّهِ إِصْلَا *** حَ أُمُورٍ بِرَأْيِهِمْ مَكْفُولَةَ

Fazilet konusunda bir öncelikleri olmadığı halde insanlar için işlerin yöneticisi oldular.

Zenginlikle şumardılar ve gençleri de ihtiyarları da sarhoş olarak günahlarda ısrar ettiler.

Yeryüzünü fesatla doldurdular ve kullar arasında güzel olmayan bir gidişatla yürüdüler.

Taraftarlarını dost edindiler ve amcılık ve dayılık ilişkileri içinde işleri düşüp müracaat edenleri unuttular.

Allah'ın halifesi üstlenilmiş vazifeleri onların görüşleriyle ıslah etmeyi nasıl umabilir?

Bu şiirde şair, liyakatli olmadıkları halde yönetici olan kişileri günahkâr olmaları, halka iyi muamelede bulunmamaları, taraftarlarını gözetip akrabalık ilişkilerini önemsemediklerini eleştirmekte ve böyle bir kadro ile halifenin başarılı olamayacağını ifade etmektedir.

4.8. Methiye

Methiyeler bir kişiyi veya topluluğu, ya da bir varlığı övmek için yazılan şiirlerdir. Arap edebiyatında en çok işlenen konulardan biridir.¹⁰⁶ Aslında medih konusu diğer bütün konuların temelinde yer almaktadır.¹⁰⁷ Abdullah Paşa'nın Şam ile İstanbul'u kıyaslayarak İstanbul'u methetmesi bir methiye örneğidir. Şair bu şiirine, klasik kaside formunda olduğu gibi gazelle başlamış, methiye ile bitirmiştir. Şiirin, şehir şiirleri kapsamında görülebilecek methiye kısmı şöyledir:¹⁰⁸ [Meczu'u'l-Kâmil]

وَالدَّارُ فَسْطَاطِيْنَةٌ الـ *** رُومِ اجْتَوَيْتُ لَهَا دِمَشْقًا
بَلَدٌ بِمَا حَلَّ السَّبَا *** بُ تَمَائِي عَيِّ وَالْقَى
فَسَهْوُهَا وَخُرُوقُهَا *** سَمِّمَ الْفُوَادِ سَقِيْنِ وَدَقَا
وَالْبُرَّةُ لَوْلَا أَنَّمَا *** زَادَتْ بِمَا الْأَيَّامُ سَحْفَا
وَتَعَبَّرْتُ لَدَائِمًا *** بَعْدِي وَأَيُّ الْعَيْشِ يُبْقَى

Yurt Rum Konstantin'idir. (Bu yüzdən) Dimeşk'i sevmedim.

O yiğitliğin yerleştiği ve yetiştiğim beldedir.

Ovaları ve yaylaları yağmurla sulandığında gönlün derdi

ve devasıdır, şayet günler ondan çok uzaklaştırmasaydı,

ve lezzetleri benden sonra değişmeseydi hangi yaşam kalıcı olurdu.

¹⁰⁵ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 26a.

¹⁰⁶ Kudâme b. Ca'fer, *Nakdû's-Şi'r*, 17; Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdullah el-'Askerî, *Kitâbu's-Şimâ'ateyn el-kitâbe ve's-Şi'r* (Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1952), 131.

¹⁰⁷ İsmail Durmuş, "Methiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/406.

¹⁰⁸ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 20b-21a.

Bu dizelerde İstanbul’un ana vatan olduğu ve şairin kişiliğinin oluşumunda önemli bir yere sahip olduğu belirtildikten sonra doğal güzellikleri ve hoş havası üzerinden şehrin methedildiği anlaşılmaktadır.

4.9. Savaş

Köprülüzâde Abdullah Paşa, bir devlet adamı ve bir asker olması sebebiyle ömrü devlet işlerinin icrasında, savaş meydanlarında ve at sırtında geçmiştir. Şehit düştüğü esnada Şark Seraskeri olan şair, komutanlık görevlerini çoğunlukla Osmanlı’nın doğu illerinde icra etmiştir. Yukarıda da temas edildiği üzere Tebriz’i ve İran’ın kuzeyindeki bazı bölgeleri zapt etmiştir. Doğal olarak şiirlerinde bu seferler esnasında yaşadıklarının bir kısmına değinmiştir. Bugün İran sınırları içinde bulunan Sehend ve Sorâb şehirlerinin ele geçirilmesi hakkında şöyle demektedir:¹⁰⁹ [el-Mutekârib]

لَأَجَلِدَ الْقَوْمَ فِي دَارِهِمْ *** وَأَقْضِي مِنْ شَأْنِهِمْ مَارَبًا
وَبَيْنَ سَهْنَدٍ وَسُرْحَابِهِ *** صَمَمْتُ لِجَيْلِي أَنْ تَنْهَبَا

Yurtlarında bir kavimle savaşıp onların durumlarından hedefe ulaşmak için,

Sehend ve Surhâb’i arasını askerlerime yağmalamalarını garanti ettim.

Şair Tebriz seferini anlattığı bir şiirinde hedefin Tebriz olduğunu ve destek birliklerini beklediklerini şu dizelerle ifade etmektedir:¹¹⁰ [el-Mutekârib]

وَبَثْنَا بِتَبْرِيزَ بَرْقَ الْمُنَى *** فَعَجْنَا إِلَيْهِ صُدُورَ الْمَهَارِي
نُعُودُ الْحَيَاةَ إِلَى أَرْضِهَا *** وَنَرْجُو الَّذِي نَصْرُهُ فِي انْتِظَارِ

Tebriz’de hedefin parlaklığını gördük. Develerin bağurlarında ona yöneldik.

Atları onun toprağına sevk ediyor ve yardımı beklenen kişiyi ümit ediyoruz.

Yine aynı şiirde şair, o yılda Azerbaycan köylerinin kuşatılacağını bildirmektedir:¹¹¹ [el-Mutekârib]

فَسَوْفَ تَرَى الْعَامَ مَخْشُوفَةً *** فَرَى آدَرَبِيحَانَ غَابَاتِ عَارِ
وَمُسْتَأْتِمِينَ عَدَاةَ الصَّبَاحِ *** إِذَا رَكِبُوا كَالنُّجُومِ السَّوَارِي
يُدِيرُ أَمْرَهُمْ حَارِمٌ *** طَوِيلُ النَّجَادِ كَرِيمُ النَّجَارِ
يُخَوِّضُ بِهَيْمَ غَمَرَاتِ الرَّدَى *** إِذَا مَا الْجَبَانُ انْتَفَى لِلْفُرَارِ

Ve bu yıl askerlerin mızraklarını Azerbaycan’ın köylerini kuşatmış olarak görecektir.

Savaş sabahı zırhlarını giyerek, gece yağın yağmurda atlarına bindikleri zaman yıldızlar gibi...

Uzun boylu, kararlı ve soylu temiz olan akıllı kişi onların işlerini çekip çevirmektedir.

Korkak kişi kaçmak için meylettığı zaman onlarla birlikte ölümün sıkıntılarına dalıyor.

Son iki beyitte şair kinaye yolu ile kendisinden bahsetmekte ve kendisiyle övünmektedir. Askerlerin işlerini çekip çeviren komutan kendisidir. Birinci şahıs zamiri ya da kendi ismini kullanmadan akıllı, uzun boylu ve soylu sıfatlarıyla başkasından söz eder gibi kendisinden söz etmekte ve bu da anlatımı daha güçlü hale getirmektedir. Bu sıfatlarla şairin uzun boylu olduğu da anlaşılmış olmaktadır.

Şair bir şiirinde Tebriz seferinde sıkıntı çektiğinden ve sevgiliden uzak kaldığından söz etmektedir:¹¹² [el-Vâfir]

بِدَارِ طَسُوجٍ¹¹³ وَالْأَيَّامِ عَنَّا *** عَوَافِلُ مَا نَخَافُ لَهَا غَوَارًا

¹⁰⁹ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 5a.

¹¹⁰ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 16a.

¹¹¹ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 16a.

¹¹² Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 16b.

¹¹³ İran’da, Doğu Azerbaycan eyaletinde Tebriz yakınlarında bir şehir.

فَقَدْ عَادَتْ لَنَا الْأَيَّامُ حَرْبًا *** وَعَبَّرَ صَفْوَنَا أَنْ لَا اِزْدِيَارًا
عَلَى أَيِّ أَعْلَاجٍ كُلِّ يَوْمٍ *** أُمُورًا مَا يُطَاقُ لَهَا كِتَابًا
فَضَيْتَنَا مِنْ دَوِي تَبْرِيزَ رَبِّيَا *** وَتَنَيْتَنَا فَلَمَّ مُمَهَّلًا أَهَارًا¹¹⁴

Günler bizden gafilken ve onların baskın yapmasından korkmazken Tasûc yurdunda...

Günler bize savaş olarak döndü ve ziyaret etmemek rahatımızı kaçırdı.

Büyüklerin güç yetiremeyeceği dertlerle ben her gün ilgilenmek üzere devamlıyım.

Tebriz'in sahiplerinden şüpheli izale ettik. Tekrarladık da Ehar'a süre vermedik.

Son beyitte geçen “Tebrizlilerden şüphenin izale edilmesi” Tebriz'in zapt edilerek savaşın sona ermesi böylece neticenin ortaya çıkarak kimin galip geleceği ile ilgili bir şüphenin kalmaması şeklinde anlaşılabilir. Tebriz'den sonra hücumu devam edip Ehar'ın toparlanmasına fırsat verilmediği anlaşılmaktadır.

Şair savaşta sabrettiğini, kaçmadığını ve orduya komuta ettiğini şu dizelerde anlatmaktadır:¹¹⁵ [el-Basîṭ]

إِنَّا أَنَا نَسُ الْيَحْلُ الْمَجْدُ سَاحَتَنَا *** إِذَا الْخَطُوبُ امْتَهَنَ الْجَاهِلُ الْعُمْرَا
إِنَّمَا تَرْتَنِّي إِلَى اللَّذَاتِ مُبْتَدِرًا *** فَقَدْ أَكُونُ عَلَى الْخُومَاتِ مُصْطَبِرًا

Önemli meseleler deneyimsiz cahilleri zelil ettiği zaman biz, yurdumuza şerefî yerleştiği insanlarız.

Beni lezzetlere koşarken görürsen de büyük savaşlarda da sabırlıyım.

Tebriz'de sıcak çatışmanın dört gün sürdüğü şu dizelerden anlaşılmaktadır:¹¹⁶ [eṭ-Ṭavîl]

فَلَمَّا أَتَى تَبْرِيزَ أَقْبَلَ جَمْعُهُمْ *** يُجَالِدُنَا حَتَّى اِرْجَحَنَّ ظَلَامًا
ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ وَيَوْمًا فَأَصْبَحُوا *** سَقَيْنَاهُمْ كَأْسَ الرَّذَى فَأَقَامُوا

Tebriz'e gelince onların ordusu bizimle savaşmak üzere atıldı. Nihayet ortalık karardı.

Dört gün boyunca orada kaldılar. Onlara ölüm kadehiyle su içirdik.

Şair, Tebriz ele geçirildikten sonra bir sene o bölgede görevine devam ettiğini şöyle anlatmaktadır:¹¹⁷ [el-Ḥafîf]

وَنَقَّبْتُ فِي الْأَفَاقِ حَوْلًا مَجْرَمًا *** أَكَلْتُ تَقَمَالَ الْعِدَى وَأَسَامًا
وَكَمْ مَثَرِلٍ مِنْ أُذْرِيَجَانَ صَنِي *** فَكُورَةُ تَبْرِيزَ الْعَدَاةَ مُقَامًا

Tam bir sene çeşitli bölgelerde dolaşım. Düşmanla savaşmakla görevlendirilirim.

Azerbaycan'dan nice evler beni barındırdı. Bu gün ise Tebriz'in köyleri ve mahalleleri mesken oldu.

Pek çok savaşa ve olaya şahit olan Abdullah Paşa bir şiirinde hamaset ve savaş içerikli şu beyitlere yer vermektedir:¹¹⁸ [eṭ-Ṭavîl]

فَدَا أُمَّ عَتَابٍ حَبِيبُكَ نَارِلًا *** بِأَرْضِ الْعَدَا يُعْرِي الْكُمَاةَ نُصُولًا
وَيُعْطِي عَدَاةَ الرَّوْعِ لِسَيْفِ حَقِّهِ *** وَيُرْوِي السِّنَانَ حَمْلَةً وَعُغُولًا

İşte senin sevgilin, ey Ümmü 'Attâb, düşman yurduna indiği zaman zırhlı ve miğferli düşmanlara kılıçlar ikram eder.

Korku sabahında kılıca hakkını verir ve mızrağı defalarca sular.

Bu dizelerde şair, sevgilisine, savaş araç ve gereçlerini çok iyi kullandığını söyleyerek kahramanlığını sergilemektedir.

¹¹⁴ Tebriz yakınlarında bulunan Eher (أهر) adındaki şehrin olması muhtemeldir.

¹¹⁵ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 17b.

¹¹⁶ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 28b-29a.

¹¹⁷ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 29a.

¹¹⁸ Köprülü, *Dîvân* (Lala İsmail, 611), 25a.

Yukarıdaki beyitlerden, Abdullah Paşa'nın yaşadığı savaşları özellikle doğu sınırındaki seferlerinde yaşadıklarını şiirlerine yansıttığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Osmanlıların Arap dili ve edebiyatına ne kadar önem verdiklerini gösteren kanıtlardan birisi de Köprülüler ailesine mensup Abdullah Paşa'dır. Ana dili Arapça olmayan bir kişinin Arap edebiyatı alanında bu kadar yetkinlikte şiirler ortaya koyması şaşırtıcıdır. Şairin divanı incelendiğinde klasik Arap edebiyatında kullanılan betimlemelerin ve ifade tarzlarının ustaca kullanıldığı anlaşılmıştır. Şairin bir devlet adamı ve bir asker olmasının yanı sıra şiir ve edebiyatla da ilgilenmesi, onun kabiliyetini, aldığı eğitimin kalitesini ve bu alandaki yetkinliğini göstermektedir. Bu durum, Osmanlıların Arap dili ve edebiyatına verdikleri değer ve önemin bir sonucudur.

Şairin divanında ele aldığı konular, klasik Arap edebiyatında ele alınan konulardır. Şiirlerinde, Arap edebiyatında görülen temaların tamamına yer vermese de yaygın olarak ele alınan konuları işlediği sonucuna varılmıştır. Şairin en çok işlediği konu gazeldir. Bazı mersiyeleri ve münacat şiirleri hariç hemen hemen her şiirinde gazel teması dikkati çekmektedir.

Divanda tespit edilebildiği kadarıyla dokuz adet tema bulunmuştur. Bunlar, gazel, fahr, münacat, tasvir, nasihat, mersiye, hiciv, methiye ve savaş temalarıdır. Dolayısıyla şair tek bir konuda değil farklı içeriklerle divanını zenginleştirmiştir.

Gazellerindeki ifadelerinden şairin, gerçek bir sevgiliye şiir yazmaktan öte daha çok sembolik isimlere hitaben sevgisini, çilesini, hasretini vb. duygularını ifade ettiği anlaşılmıştır. Bir komutan olarak şair, mesleği gereği bizzat katıldığı savaşlara şiirlerinde yer vermiş ve içinde bulunduğu atmosfere uygun olarak hamaset, fahr gibi temaları işlemiştir. Şiirin olmazsa olmaz içeriklerinden olan methiye ve tasvir konuları hemen hemen her şiirinde görülmektedir. Şairin etkili ifadelerle söylediği mersiyeleri özellikle hanımı Zübeyde hakkındadır. Hiciv türü şiirlerinde ise görev icabı sıklıkla karşılaştığı liyakatsiz görevlilerden yakındığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak şair, divanında klasik Arap şiirindeki konuların çoğunu işleyerek okuyucuya farklı duygular yaşatmış, şiirini tema bakımından tekdüzelikten kurtarmış ve bu konuda yetkin bir şair olduğunu ortaya koymuştur. Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın, Osmanlılar döneminde Türklerin Arap dili ve edebiyatına katkıları konusunda güzel bir örnek olduğu açıkça görülmüştür.

Kaynakça

- Akyüz, Abdullah. *Osmanlı Kıraat Alimleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Ali Emîrî Efendi. *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018.
- 'Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdullah. *Kitâbu's-şimâ'ateyn el-kitâbe ve's-şî'r*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1. Basım, 1952.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-'ârifin esmâu'l-müellifin ve âşâru'l-muşannifin*. İstanbul: Behiyye Matbaası (Maarif Vekâleti desteğiyle), 1951.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *İdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'ala keşfi'z-zunûn 'an esâmî'l-kutubi ve'l-fünûn*. İstanbul: Behiyye Matbaası (Maarif Vekâleti desteğiyle), 1945.
- Bedevî, Ahmed. *Üsüsü'n-naqdî'l-edebî 'inde'l-'Arab*. Kahire, ts.
- Behcetî, Seyyid İbrahim. *Silsiletü'l-Âsafîyye fi devleti'l-hâkâniyyeti'l-Osmâniyye (Tarih-i Sülale-i Köprülü)*. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Ahmed Paşa, 212, 187-197. <http://ktp.isam.org.tr/?url=ktpgenel/findrecords.php>
- Bilgin, Orhan. "Ferağ Kaydı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/354-356. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL) (Supplementband)*. Leiden, 1934.
- Bursalı, Mehmet Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i 'Âmire, 1333.
- Cebertî, Abdurrahman b. Hasan. *Târîhu 'acâibi'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-aḥbâr*. 4 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Mıṣriyye, 1998.
- Cebûrî, Abdullah. *Fehresü'l-maḥfûṭâtî'l-'Arabiyye fi mektebeti'l-evkâfi'l-'âmmeti fi Bağdâd*. Bağdat: Matbaatu'l-'Ânî, 1974.
- Çam, Çiğdem. *Abdülkâfi Arif Efendi, Hayatı, Eserleri, 'Marife Ve Nekre' Risalesi'nin Tenkitli Metni*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Çelebizâde, Âsım Efendi. *Tarih-i Çelebizâde (Tarih-i Râşid ve zeyli içinde)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Çelebizâde İsmail Asım Efendi. *Tarih-i Çelebizâde (Tarih-i Râşid ve Zeyli içinde)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Çetin, Nihad Mazlum. "Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/276-309. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Dayf, Şevkî. *er-Risâ'*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 4. Basım, ts.
- Dehhân, Mahmûd Sâmî. *el-Ğazel munzu neş'etihi hattâ şadri'd-devleti'l-'Abbâsiyye*. Kahire, 2. Basım, 1964.
- Develioğlu, Abdullah. *Büyük İnsanlar Üçbin Türk ve İslam Müellifi*. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1973.
- Doğan, İshak. *Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Durmuş, İsmail. "Fahr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/79. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Durmuş, İsmail. "Hiciv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/447-449. TDV Yayınları, 1998.
- Durmuş, İsmail vd. "Kafiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/149-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2001. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kafiye>
- Durmuş, İsmail. "Methiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/406-408. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Elmalı, Hüseyin. "Kaside". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Erkan, Kemal. *Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi (N.1146-Z.1147) Tasnif-Özet-Transkripsiyon*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Fajr, Muhammed al- - Kaya, Mustafa. "Fezullah Efendi'ye yazılan Bir Arapça Methiye Kasidesi'nin Şerhi ve Tahlili". *Erzurumlu Şeyhulislam Seyyid Fezullah Efendi Sempozyumu (Tebliğler)*. 289-295. Erzurum, 2015.
- Fırat, Selma. *Divân-ı Hamî-i Âmidî*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Fidan, Tarık. "Köprülü Abdullah Paşa'nın Üç Gazeli". *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 4/2 (2020).
- Gökçek, Mehmet Fatih. *Behcetî Seyyid İbrahim Efendi "Târîh-i Sülâle-i Köprülü" (Transkripsiyon ve Tahlil)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Gökdemir, Ahmet. "Köprülü Ailesinin Kur'ân Eğitimi Ve Kıraatine Katkıları". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2018), 331-355.
- Gökdemir, Ahmet. "Osmanlı Kıraat Eğitiminde Şâz Kıraatler ve Yûsuf Efendizâde'nin Konuya Dair Tepkisi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2019).

- Gövsâ, İbrahim Alâeddin. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. Yedigün Neşriyatı, ts.
- Gündoğdu, Raşit. *Uşşakizâde Tarihi (Tahlil ve Metin) (1106- 1124/1694- 1712)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000.
- Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-‘ayn*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 2003.
- Heddâre, Muhammed Mustafa. *İtticâhâtu’ş-şîri’l-‘Arabî fi’l-karnî’s-sânî el-hicrî*. Kahire: Dâru’l-Me’ârif, 1963.
- İbn Kuteybe. *eş-Şîr ve’ş-şu’arâ*. Kahire: Dâru’l-Meârif, 2. Basım, 1982.
- İpekten, Halûk. “Gazel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/440-442. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- İpşirli, Mehmet. “Abdullah Nâilî Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/124-125. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- İskenderî, Ahmed-İnânî, Mustafa. *el-Vasîf fi’l-edebî’l-‘arabî ve târîhihi*. Kahire, 1335.
- Kal’âvî, Mustafa b. Muhammed. *Şafvetü’z-zemân fi men tevellâ ‘alâ Mısr min emîrin ve sulţan*. İskenderiyye: Dâru’l-Marifeti’l-Cem’iyye, 2006.
- Karabulut, Ali Rıza. *İstanbul ve Anadolu Kütüphanelerinde Mevcut El Yazması Eserler Ansiklopedisi*. Kayseri: Akabe, ts.
- Karabulut, Ali Rıza - Karabulut, Ahmet Turan. *Mu’cemu’t-târîhu’t-turâsî’l-İslâmî fi mektebâti’l-‘âlem*. Kayseri: Mektebe Yayınları, ts.
- Karahan, Abdülkadir. “Hâmî-i Âmidî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmî’l-kutubi ve’l-funûn (Lexicon Bibliographicum et Encyclopædicum)*. çev. Gustavus Fluegel. London, 1845.
- Kayrevânî, İbn Reşîk. *el-‘Umde fi mehâsini’ş-şîri ve âdâbihî ve naqdhî*. Beyrût: Dâru’l-Cîl, 5. Basım, 1981.
- Keĥhâle, Ömer Rıza. *Mu’cemu’l-müellifin terâcimu muşannifi’l-kutubi’l-‘arabiyye*. Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1. Basım, 1993.
- Kîlânî, Muhammed Seyyid. *el-Edebu’l-Mısrî fi zillî’l-hukmi’l-‘Usmânî*. Kahire, Trablus, Londra: Dâru’l-Fercânî, 1984.
- Köprülü, Abdullah Paşa. *Dîvân (Dürriyyât-Nuĥbetu’l-eş’âr)*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 611, 1-32. <http://ktp.isam.org.tr/?url=ktpgenel/findrecords.php>
- Kudâme b. Ca’fer. *Naqdü’ş-şîr*. Beyrût: Dâru’l-Kutubu’l-‘İlmiyye, ts.
- Macit, Muhsin. “Münâcât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/562-564. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Nebîl Halid Ebu Ali. “Me’ânî Şîri’l-Ġazel beyne’t-Taĥlîd ve’t-Tecdîd fi’l-‘Aşreyni’l-Memlûkî ve’l-‘Usmânî”. *Mecelletu’l-Câmi’ati’l-İslamiyye* 17/1 (2009).
- Öksüz, Mustafa. *Şem’danizâde Fındıklılı Süleyman Efendi’nin Mur’î’t-tevarîh Adlı Eserinin (180b-345a) Tahlil ve Tenkidi Metni*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Özcan, Abdülkadir. “Köprülü-zâde Nûman Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/265-267. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Öztürk, Mevlüt. *İbnü’t-Tayyip eş-Şerakî ve Şiirleri*. Konya: Aybil Yayınları, 2019.
- Râşid, Mehmed Efendi. *Tarih-i Râşidi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Râvî, Muhammed Saîd el-Baĥdâdî. *Târîhu’l-useri’l-‘ilmiyye fi Baĥdâd*. Bağdat: Dâru’ş-Şuûni’s-Sekafiyyeti’l-‘Âmme, 1. Basım, 1997.
- Sadikov, Murad. *Hâşim b. Muhammed el-Maĥribî’nin (ö. 1179 h.) “Ĥışnu’l-ĥârî fi iĥtilâfi’l-meĥârî” Adlı Eseri’nin Edisyon Kritisini*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Saĥır, Yusuf. *Osmanlı Arşiv Belgelerine ve Vakfiyelerine Göre Köprülü Ailesi Vakıfları*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012.
- Silâhdar, Mehmed Aĥa. *Nusretnâme*. İstanbul: Milli Eĥitim Basımevi, 1966.
- Sula, Murat. “Köprülü-zâde Ebû Nâile Abdullah Paşa ve Kasîde-i Vâviyyesi”. *Turkish Studies* 8/10 (2015).
- Sula, Murat. “Osmanlı Dönemi Arap Dili Çalışmalarında Kaynak ve Yöntem: Gölpararlı Mehmed Selîm Efendi Örneĥi”. *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/17 (2017), 139-158.
- Süreyyâ, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Süveydî, Abdurrahman. *Ĥadîkatü’z-zevrâ’ fi sîreti’l-vüzerâ’ (Târîhu Baĥdâd)*. Bağdat: Menşûrâtü’l-Mecme’u’l-‘İlmî, 2003.
- Şârûbîm, Mîĥâil. *el-Kâfi fi târîhi Mısr’a’l-ĥadîm ve’l-ĥadis*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 2. Basım, 2004.
- Şemseddin Sâmi. “Köprülü-zâde Abdullah Paşa”. *Ĥâmûsu’l-‘âlâm*. C. 5. İstanbul, 1314.
- Toprak, M. Faruk. “Mersiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/215-217. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Uzun, Mustafa İsmet. “Abdülbâki Ârif Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/195-198. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Yıldız, Ahmet. *Nil Şairi Hafız İbrahim ve Siyasi Şiirleri*. Konya: Palet Yayınları, 2017.

Yılmaz, Kadri Hüsnü. *Hâmî Ahmed (Diyarbakri) Divanı, İnceleme-Metin*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Zebîdî, Muhammed Murtaza. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-ķâmûs*. Kuveyt, 1998.

“Köprölüzâde Abdullah Paşa”. *Türk Ansiklopedisi*. C. 22. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1975.